

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ

Әмірхан Әбдіманұлы
Шоқан Шортанбаев

ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУ ҚҰРАЛЫ

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Өмірхан Әбдиманұлы
Шоқан Шортанбаев

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ

Электронды оқу құралы

Баспаға электронды басылым ретінде
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология және
әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен
ұсынылған
(№2 хаттама 17 қаңтар 2017 жыл)

Кез келген түрде көбейту және тарату бойынша барлық құқыққа
жасап шығарушылар ие.
Бұл өнімді заңсыз көшіруге және пайдалануға тыйым салынған

Электронды кітап арнайы бағдарламалар арқылы ашылады
(мысалы, calibre - E-book management),

Электронды нұсқаны компьютерде беттеген *Т. Есжанов*

ISBN 978-601-04-2710-5

ИБ № 11079

Қолдануға 13.07.2017 жылы қол қойылған. Пішімі Еpub.

Көлемі 650 кб. Тапсырыс № 3951.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ
университеті» баспа үйінде дайындалған.
050040, Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, 71, ҚазҰУ.

© Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш., 2017

© Әл-Фараби атындағы ҚҰУ, 2017

Сатып алу үшін «Қазақ университеті» баспа үйіне хабарласыңыз.
www.magkaznu.com

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология
факультетінің ғылыми кеңесі ұсынған

П і к і р ж а з ғ а н д а р :

Филология ғылымдарының докторы, профессор С. Ержанова;

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент Л. Мұсалы;

Филология ғылымдарының кандидаты Б. Қапалбеков.

Әбдиманұлы Ө., Шортанбаев Ш. XX ғасыр басындағы әдебиет.

Электрон-ды оқу құралы – Алматы, 2017.

Бұл электронды оқу құралында жазба әдебиеттің ең бір өнімді де көркемдік ізденіске толы кезеңі – XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті тұңғыш рет толыққанды түрде жүйеленіп, ұсынылып отыр. Аталмыш кезеңнің әдебиет тарихындағы өзіндік орны, түрлі бағыттардың жазба әдебиеттің өркендеуіне қосқан үлесі қазақ қоғамының тарихи дамуымен бірлікте алып қарастырылады. Сол тұстағы өзекті мәселелері жаңаша көзқарас тұрғысынанан байыпталады.

Электронды оқу құралы жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің студенттеріне, магистранттарына арналған.

КІРІСПЕ

Жаңа ғасырмен бірге қазақ даласында рухани мәдениеттің өркендеуіне мүмкіндіктер туды. Соның бір көрінісі ретінде ХХ ғасыр басында жазба әдебиет ерекше екпінмен дами бастады. Ол жанрлық тұрғыдан салаланып, көркемдік тұрғыдан жетіле түсті.

ХХ ғасырдағы Қазақстандағы тарихи-қоғамдық жағдайлардың өзгерістеріне сай әдебиет те өз кезегінде солармен үндесе келіп, замананың көкейкесті мәселелерін көтеріп, қоғамдық өмірдің көркем суретін жасауға ұмтылды.

Әдебиет – көркемөнердің бір түрі. Сондықтан оның қозғаушы факторы қоғам болғанымен, ол өнер ретінде өзінің табиғи болмысын сақтап қалып отырады. Әдебиет қай қоғамда болмасын өзінің өнерлік қасиетін жоймауы тиіс.

ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін ерекше атауымыздың себебі, ол – Абай дәстүр еткен ұлы үрдістен жалғасын тапқан, әрі басқа кезеңдерден бөлекше, қоғамдық ой-сананың қаймағы бұзылмай тұрғанда туған әдебиет. Сондықтан да бұл кезең әдебиеті қазақ даласындағы әлеуметтік қайшылықтарды ашып, халық өмірін сыншылдықпен де, шыншылдықпен де суреттей алды.

ХХ ғасыр басындағы әдебиет сыншыл реализм айқын бедерленген кезең болып табылады. Сыншыл реализм ерекшеліктері М. Сералин, С.Торайғыров, С. Көбеев, т.б. шығармаларынан нақты көрініс тапты. Сондай-ақ осы кезеңдегі қазақ әдебиеті тарихи-әлеуметтік қайшылықтарды көрсетіп қана қоймай, отаршылдыққа қарсы бағытталған күрескерлік ұлт-азатшыл идеяларды да алға тартты. Әдебиет дамуының бұл ерекшеліктерін Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев және т.б. шығармаларынан байқаймыз. Олардың шығармалары ресейлік отаршылдыққа, қоғам өміріндегі надандыққа, әлеуметтік теңсіздікке қарсы бағытталды.

Қазақ әдебиеті өзінің дәстүрлі классикалық сипатында дамығанымен, жаңашыл әдебиет өкілдері Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Бернияз Күлеев т.б. оған өзгеше леп қосып,

жанашылдықпен байытып, көркемдік мәнін биіктетті. Олар өздерінің эпикалық шығармаларында, лирикалық туындыларында халық өмірін кеңінен суреттеп, жан-жақты ашып көрсетті.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихына арналған бұл электронды оқу құралында өткен ғасырдағы ұлттық әдебиетіміздің ұлы тұлғаларының шығармалары сөз болып, әдебиет дамуының үлгісіне баланар көркемдік-эстетикалық сапасы жоғары туындылар іріктеліп алынып, талданды.

Сонымен, XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті барлық жанрда жазылып, көркемдік-эстетикалық тұрғыдан жоғары деңгейде дамыған әдебиет деп тануға лайық. Ол өзінің ұлттық сипатында гүлденген және бүкіләлемдік мәдениеттен нәр алған қуатты әдебиетке айналды.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ

Әдеби ағым-бағыттар. Әдебиеттегі ағым – бағыттың айырмашылығын анықтау белгілі бір кезең әдебиетінің мәнін ашуда аса маңызды. Көркем шығармаларда қолданылатын шығармашылық әдіс-тәсілдермен тығыз байланысып жатқан осы бір мәселеге қатысты XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде қандай ағымдар мен бағыттар болғанына, оны сол тұстағы және кейінгі әдеби ой-пікір қалай танып білгеніне назар аудармасқа болмайды. Себебі ол белгілі дәуірдегі ақын-жазушылардың ізденістерін, көркемдік биіктерге жетуге деген ұмтылысын айқындайтын нақты құбылыс болып табылады.

Академик З.Қабдолов “Сөз өнері” монографиясында әдеби ағымды әдеби стильмен салыстыра келе, ағым әр жазушының әдеби бағыты екендігін атап өтеді. Сондықтан да біз XX ғасыр бас кезіндегі әдебиет өкілдерін идеялық ұстанымы, өмірдің өзекті мәселесін көркемдік шындық арқылы көрсете білуі, қоғамдық-әлеуметтік көзқарасы тұрғысынан үш бағытқа бөлдік. Осы “бағыт” ұғымы олардың ерекшелігін дәл айқындайтын секілді. Себебі XX ғасыр бас кезінде қазақ жазушыларында әдеби мектеп (литературная школа) қалыптаса қойған жоқ. Ал әдеби топтардың (литературная группа) болғаны анық.

Олар көбіне идеялық көзқарас тұрғысынан бірігіп, нақты бағыт ұстанды.

Әрине, біз бөлген бұл әдеби бағыттардың арасын кесіп-пішіп, бөлшектеп тастауға әсте болмайды. Жалпы бір дәуірде өмір сүріп, белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік жағдайды басынан өткеріп отырған ақын-жазушылар шығармашылығында ұқсастық басым келеді. Бірақ сол қоғамды танып-білуде, оған өзгеріс әкелуге деген ұмтылыстарында, осыларды арқау еткен шығармаларында көздеген ой-идеясын жеткізудегі, тақырыпты ашудағы өзіндік бағыты айқын. Белгілі бір бағыттың эстетикалық танымы ерекшеленіп-ақ тұрады. Әдебиет теориясының білгірі академик З.Ахметовтың пікіріне сүйенсек, “бағыт”, ең алдымен тақырып таңдау, белгілі жанрлық түрлерді қолдану, адам бейнесін суреттеуден айқын танылады. Біздіңше, бұл – бағыт табиғатын тануға берілген нақты баға.

Көркем шығармалардың ХХ ғасырдың басында көптеп басылуы, Қазан, Ташкент, Уфа, Петербург қалаларында әдеби мұра үлгілерінің жариялануы және қазақ тілінде саяси-әдеби газет журналдардың шыға бастауы, мерзімді баспасөздің өркендеуі қазақ әдебиетінің өркен жаюына, сондай-ақ түрлі әдеби топтардың пайда болуына сол арқылы әртүрлі әдеби бағыттардың қалыптасуы мен айқындалуына алып келді.

ХХ ғасыр қазақ даласына да жаңа дәуірдің жаршысы болып келді. Абай дәстүрін дамытып, жалғастырған ізбасар ақындар Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжандар тарих сахнасына шықты. Осы кездегі Ресейдегі саяси-әлеуметтік өзгерістердің қазақ жеріне жаңғырып жетуі қоғамдық-әлеуметтік ойдың өрісін кеңейтті. Жоғарыдағы ақын-жазушылар бастаған қазақ ақын-жазушылары ұлттық сана-сезімді оятар бағыт-бағдар іздеді. Оны әрқайсысы өзінше тапты, өз пікірлестерін бір бағытқа түзеді.

ХХ ғасырдың басы – қазақ халқының тарихында ұлы өзгерістер мен үлкен асулар кезеңі, яғни, айбынды да айлалы саяси күрес, ащы ыза мен кекке толы көтерілістер дәуірі болды. Дәл осы тұста қазақ арасында оқу-ағарту жұмыстары өркен жайып, қазақ зиялылары алдыңғы қатарға шыға бастады. Қазақ тілінде кітап бастыру, газет-

журнал шығару жолға қойылды. Халықтың сана-сезімі оянып, руханияттың басты қайнар көзіне айналды.

Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері аршылғалы XX ғасыр басындағы әдеби ағым-бағыттар айқындалып, сол ағым-бағыттардың көшбасшысы болған ақын-жазушылардың шығармашылықтары кең түрде зерттеліне бастады.

Абай негізін қалаған жазба әдебиеттің ең бір шырқау биікке көтерілген тұсы – XX ғасырдың бас кезі. Бұл тұста қазақ әдебиетіне бірі кеш, бірі ерте қос арнадан нәр алған, батыс пен шығысты тел емген, Абай туын биікке көтерген Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжан сынды әдебиет алыптары келді. Бірінің қанатын кеңге жайып, алыс-жақынды биіктен шала бастаған, екіншілерінің әдебиет биігіне енді қанат қаға бастаған тұсы – осы. Оларды біріктіретін де, ерекшелендіретін де бір ғана ұлы күш – ұлтын ояту атты ұлы арман. Осы асқаралы мақсатқа жету жолындағы сан тарау соқпақты әрқайсысы өз ой-өрісі межесінен таңдады, таңдағанын нақты сара жол деп таныды.

Жалпы, XX ғасыр бас кезіндегі әдебиетке тән басты ерекшелік – ұлт қамы қай бағыт ақын-жазушысының шығармашылығы болмасын ортақ тақырып ретінде көрініс табуы. Олар өз ұлтының өзге өркениетті елдердің қатарынан көрінуін аңсап, ел тілегінен шығып, әдебиеттің ұлттық рухын шырқау биікке көтерді. Қазақ халқының алдында тұрған асқарлы мақсаттарды әрқайсысы әлқадырынша, ой-өрісінің жеткен қырынан тани отырып, негізгі мәселе ретінде қоя білді.

Осы ірі тұлғалардың шығармашылығы арқылы жазба әдебиетіміз өркендеп, сан-салалы тақырыптарды қамтып тарамдала түсті. Қалыптасқан әлеуметтік-қоғамдық жағдайлар жазба әдебиетті бұрын-соңды болмаған деңгейге көтеріп, оның ой-сана оянуының басты құралына айналуына ықпал етті.

Ұлт зиялыларының отаршылдыққа қарсы күресте елдің басын біріктіріп, саяси-күреске ояту іс-әрекетіндегі көздеген мақсаттары әдебиетте айқын көрініс тауып отырды. Жалпы XX ғасыр басындағы әдебиетке тән тағы бір ерекшелік – әлеуметтік-саяси мәселелерді көп

көтергендігі. Отаршылдық талқысы езіп-жаншып, жері талан-таражға түскен, халқының тоз-тозы шыққан, бірліктен кетіп, берекесінен айрылған елінің кара түнектегі жағдайы қай бағыт ақын-жазушыларының шығармашылығында болмасын ортақ тақырып ретінде көрініс тапты.

Міне, осы тұрғыдан алғанда, ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің басты белгісі – ең алдымен азаттыққа ұмтылу, соған “ояту” әдебиеті болғандығында деп тануымыз керек.

Бірақ “оятудың” жолын әрбір өнер иесі өз көзқарасы арқылы айқындады. Мәселен, бірі (ағартушы-демократтар) оны тек ағартушылықта, әлеуметтік теңсіздікті жоюда, екіншісі (ұлт-азатшылдар) ұлт болып азаттыққа, теңдікке, бостандыққа ұмтылуда, соған қол жеткізуде деп білсе, үшіншілері (діни-ағартушылар) адамгершілік тәрбиесінің негізі діни-рухани бостандыққа насихаттауда деп ұқты.

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі басты тақырыптар.

Ең алдымен, мұсылмандық идеясын көтерген діни тақырып үлкен орын алды. Оның басты себебі – ХХ ғасырдағы Ресейдің отарлау саясаты крестьяндарды қазақ жеріне молынан қоныстандыру, сол арқылы билеп-төстеудің қуатын арттыру, рухани тонау, шоқындыру шараларын жандандыра жүргізумен сабақтастырыла іске асырылды.

Міне, осындай белгілі бағыттағы іс-әрекеттер күшейе түскенде, Ресейдегі өзге мұсылман жұртындағыдай қазақ даласында да “мұсылмандық қозғалысы” өріс алды. Бұл, әсіресе, діни-ағартушы бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығына ерекше әсер етті. Олардың осы тұстағы өлеңдерінде ой еркіндігі өзгеше тыныс ашқандай. Замана туралы толғаныстар діни ағымдағы өзекті оймен өріліп отырады.

Діни-ағартушылардың адамдық жақсы қасиеттерді қалыптастыруды тікелей дінмен байланыстыру өзге бағыттардан көзқарас алшақтығының нақты белгісі. *Сондай-ақ*, жастарды оқу-білімге шақыра отырып, жақсы мен жаманның, білімді мен білімсіздің

паркын айырып, ізгі қасиеттерді тікелей діни ұғым-таныммен байланыстыра жырлауға ден қояды.

“Халықты ояту” идеясын діни *бағыттағы* ақын-жазушылар адамгершілікпен, имандылықпен, діни іліммен ағастыра отырып, Абай салған сыншыл реализм жолына түсіп, ХХ ғасыр бас кезіндегі әдебиетте өзіндік деңгейде із қалдырды. Олар тек діни уағыз аясында қалып қоймай, қоғамдық өмірдегі, тұрмыс-тіршіліктегі келеңсіз жайларды сынап да білді. Діни имандылық, ізгілік идеялары тұрғысынан өз тұсындағы әлеуметтік теңсіздік көріністерін шама-шарқынша көрсетіп отырды.

Қазақ халқын, әсіресе жастарды оқу-білімге, өнер-ғылымға шақыру ХХ ғасырдың басындағы барлық бағытқа тән десек те, бұл саладағы ағартушы-демократтардың еңбегін ерекше айтуымыз керек.

Қазақ жастарының ел арасындағы арзымас іспен күні өтіп, “екі ауылдың арасында тентіреп жүргені” жандарына қатты батқан ақын-жазушылар, ағартушылық ұранды барынша көтерді.

Ағартушы-демократтар ұлтының орыс отаршылдарының езгісінде тапталып жатуының себебін, ең алдымен, білім-ғылым жоқтығынан деп білді. Сондықтан Абай өсиет еткен “Мақсатым тіл ұзартып, өнер шашпақты” берік ұстанды. Ал, өнер-білімге, оқуға үндеу ХХ ғасыр басындағы әдебиеттегі өрлеу мен ізденістің нәтижесінде дүниеге келіп, бар жанрға басты тақырып ретінде желі болып тартылды. Мәселен сол тұста кең етек жая бастаған проза жанрындағы “Жас ғұмырым яки жастық ғафлаты” (1907), “Садық әпенді” (1911), “Оқуға махаббат” (1914) т.б. ұсақ әңгімелерден “Қыз көрелік” (1912) тәрізді ұзақ әңгімелерге дейін осы надандық кесір-кесепатын ашып, оқу мен ғылымға үндеді. Кейде негізгі тақырып басқа болса да, білімді мен білімсізді салыстыра көрсету дәстүрі басым болды. Қазақтың алғашқы драмалық шығармаларының бірі “Надандық құрбанының” негізгі тақырыбы әйел теңсіздігі болса да, көбіне надандықты, білімсіздікті көрсету, оған сауаттылықты қарсы қою идеясы өзек етілген.

ХХ ғасырдың басында әйел теңдігі мәселесі қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздіктің нақты көрінісі ретінде көзге айқын шалынады.

Оны шешу бір қадам болса да алға басқандық болып табылар еді. Сондықтан да ағартушы-демократтар бұл мәселені өз шығармашылықтарының алтын арқауы етті.

XIX ғасырда дана Абайдың жас сұлуы жартастан терең суға құлап мерт болса, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт кейіпкерлері де әйел теңсіздігін тудырып отырған ескілікті салт-сананың тегеурініне шыдай алмай, кейде қарсыласып, кейде бұйығы күйде өмірден өтеді. Сұлтанмахмұт тұрпайы салттың қасіретіне душар болған қазақ қызының жігерсіздігіне қынжылады. Әділетсіздікке жаны қас ақын қазақ қыздарын өз бақыты мен еркіндігі үшін күресуге шақырады. Мұратқа тек күрес арқылы жетуге болатындығына сендіруге тырысады.

Сұлтанмахмұт алға тартқан ой арнасы ағартушы-демократ ақын-жазушылардың бәріне тән десек, артық айтқандық емес. Бұл көзқарас тіптен сол кездегі барлық ақын-жазушыларға ортақ. Ағартушы-демократтар да, ұлт-азатшылдар да, діни-ағартушы бағыттағылар да ұлтымыздың ертеңі анаға байланысты екенін терең ұғынып, қыздарды шалға сату ұрпақ өркениетіне кесір екенін көрсетуге әрқайсы шамашарқынша, өз ұғым-таным биігінен келді. Тәрбиелі, оқыған анадан өнегелі ұрпақтың өнетінін, надан, сауатсыз анадан тәрбиесіз ұрпақ туатынын санаткерлеріміз ұдайы тілге тиек етіп отырды.

Сонымен, XX ғасырдың басында әйел теңдігі кезек күттірмей, тез шешуді қажет ететін басты мәселеге айналды. Бұл сияқты үлкен тақырыпты дәуір тілегіне лайық суреттеу жолында шағын өлең формасы тарлық жасай бастады. Өмірдің, әдебиеттің алдында тұрған түбегейлі проблемаларды замана талабына сай бейнелеу үшін кесек те күрделі шығармалар жасау қажеттігі туды. Міне осы қажеттілік Мұхаметжанның “Гүлқашимасын”, Міржақыптың “Бақытсыз Жамалын”, Шәкәрімнің “Еңлік-Кебек”, “Қалқаман-Мамырын” туғызды.

XIX ғасырда Абай қазақ қыздарының аяулы бейнесін өзінің лирикалық шығармаларында жасаса, XX ғасырдың бас кезінде қазақ қызы көркем шығарманың белсенді кейіпкері ретінде көрініп, заман

сырын танытуда, жұртшылықты әділеттілікке, адамгершілікке шақыруда үлкен қызмет атқарды.

XX ғасыр басындағы әдебиет және Абай дәстүрі. Қазақ ақын-жазушыларының бүкіл шығармашылығы Абай атты ұлы арнадан бастау алады. Сондықтан XX ғасыр басындағы әдебиетті сөз еткенде, Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжан сынды ұлы тұлғалар поэзиядағы Абай салған дәстүрдің сан қырын ашып, жанашылдықпен жалғастырғанын атап өту ләзім. Онсыз сол кездегі поэзияның даму барысын, көтерілген биігін аша алмаймыз.

Абай дәстүрін жалғастырушылар XX ғасыр бас кезіндегі қазақ поэзиясын әлемдік деңгейге көтерген Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжан сынды біртуар дарындар еді. Бұлардың бәрі өз кезегінде Абай ұлылығын тануға ұмтылып, ақындығын бағалауға тырысқан болатын. Осы орайда Абай ақындығын бағалаудағы олардың ұлы ақынға берген атаулары да әрі қызық, әрі ой саларлық. Ең жақын шәкірті Шәкәрім “Ұлы ұстаз” тұтса, Ахмет “Қазақтың бас ақыны” деп біледі, Мағжан үшін “Ақындар хакімі” болса, Сұлтанмахмұт “Ақындар пайғамбары” көреді.

Абай ұлылығын тани біліп, ақындығына табынған осынау “оқушылар” ұлы ақын дәстүрінің әр қырын, әр бағытын өз шығармашылық мүмкіндігіне, ұстанған мақсатына орай дамытып, жаңғыртып әкетті.

Шәкәрім Абайдың қоғам туралы толғамын, адам болмысын танудағы ізденісін, адамның адам болып қалу жолындағы имандылықты, ар-ұяты, адамгершілікті уағыздау өнегесін, білім мен өнер шашпақ үлгісін, теңіздей терең ойшылдығын ұлы ұстаз дәстүрін сақтай отырып, жаңаша жаңғыртып, жасампаздықпен дамытты.

Ахмет бас ақынға қоғамның ең көкейкесті мәселелерін қозғаған ой-толғаныс, отарлық уысындағы ұлттың қамын ойлаған тұстан үндесіп, азаматтық ұстанымнан туындаған азаттық сарынды алға тартуымен жаңаша жол тапты.

Міржақып өлең өнерінің Абай таныған құдіретін мойындау арқылы оны ұлттың санасын азаттық күреске оятудың күшті құралы деп біліп,

өз поэзиясына азатшылдықты арқау етуі негізінде Абаймен іштей үндесіп, өлең өлкесіне өзіндік өршіл рух септі.

Мағжан “ақынның ақыны” ретінде “Хакім Абайдың” сыр мен сезімге толы көңіл күй лирикасын, адамның ішкі болмысына терең бойлаған сыршылдығын, жан тебіrentкен сезімнің терең иірімдерін жүрекке дөп жеткізер сезімшілдігін, жансызға жан бітірер суреткерлігін шебер игеріп, оны “европалық әшекеймен” үлбіретіп, өзіндік үлгі тауып, өзгеше өріспен ұштастырды.

Сұлтанмахмұт әлеуметтік өмірдегі теңсіздік көрінісін шыншылдықпен суреттей біліп, қоғамдық қайшылықтың негізін “көкірек көзімен” көріп, нақты танып-біліп, ащы шындықты ақындар пайғамбары санаған Абайша айта алып, шыншылдық пен сыршылдықтың өрісін кеңейтті.

Қарап отырсақ, XX ғасыр басындағы ақын-жазушылар Абай ақындығынан үлгі өнеге ала отырып, ұлы тұлғаның сан қырлы, мол сырлы поэзиясының жандарына жақын, рухына үйлес, өз ой-пікірімен үндес келер тұсын үйіріп әкетіп, жаңғырта да жаңаша дамытқанын байқаймыз.

Жалпы Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар туралы 30-жылдардан бергі кезеңде әр түрлі сипатта болса да сөз болып келеді. М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Е.Ысмайловтың, Ы.Дүйсенбаевтың, А.Нұрқатовтың, Қ.Мұхаметхановтың, Ә.Жиреншиннің, З.Ахметовтің, З.Қабдоловтың, Т.Кәкішевтің, Р.Нұрғалиевтің, Ж.Ысмағұловтың, Б.Әбдіғазиевтің, К.Бейбітованың әр кезде шыққан зерттеу еңбектері осының айғағы. Осынау әдебиеттанудың алыптары мен әдебиет ғылымында азды-көпті еңбек етіп жүрген ғалымдардың барлығы да Абай творчествосының XX ғасыр басындағы әдебиет өкілдеріне тигізген игі әсері жайлы нақты мысалдар келтіріп, тұжырымды ойларын айтқан.

Абай дәстүрін шеберлікпен үйреніп, батыс пен шығыс классикалық әдебиетінен сусындаған Ахмет, Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Міржақып сынды сөз өнерінің шеберлері XX ғасырдың басында ұлттық поэзиямыздың әлемдік деңгейге көтеріліп, қоғамның

шындығын шынайы ашып, оны эстетикалық қуатпен бейнелеудің көркемдік үлгісіне айналуы жолында аянбай еңбек етті.

XX ғасырдың басында көзі ашық, көңілі ояу қазақ азаматтарын ойландырған барлық мәселе – поэзияда айқын көрініс тауып отырды. Азаттықтың, тәуелсіздіктің биік идеясымен қатар қазақтың өз ішіндегі өзекті проблемалары – партиягершілік, әйел теңдігі, надандық, қара халықтың жағдайы поэзияның өзекті тақырыбына айналды. Қандай бағыт өкілі болмасын қазақтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтады. Сондықтан олардың шығармалары сарындас, желілес болып отырды.

XX ғасырда қазақ поэзиясын әлемдік деңгейге көтерген біртуар ақындар дүниеге келіп, олардың әрқайсысы соны үнімен, тың тынысымен қазақ поэзиясы айдынында емін-еркін жүзді.

Поэзиясы аз да болса саздығымен, қазақ өлеңінің төл табиғатынан туған тазалығымен, бір естігенде-ақ көңілге қона кетіп, ойға ұялай қалатын әрі бейнелі, әрі мағыналы сөз үлгісімен ерекшеленетін Ахмет Байтұрсынов жеке басының, әлеуметтік топтың, немесе белгілі бір таптың мүддесі емес, ұлт мұңы, ел зарын жырлаған Міржақып Дулатов, заманымыздың атақты жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай “жарқыраған әшекейімен, Европалығымен” тамсандырған жыры сұлу, сезімі сыршыл Мағжан, терең танымдық өлеңдерімен, асқақ романтикалық эпикасымен толғандырған Шәкәрім, қазақ ой-санасының аспанына жарық “күн” сәулесінің нұрын шашуды, өлең өнерінің “толған айы” болуды аңсап, ұлтының ұлы мұратын алға асыруға ұмтылып, поэзия көгінде жарық жұлдыздай жарқырап өткен Сұлтанмахмұт қазақ әдебиетінің “алтын кезеңінде” өмір сүріп, туған әдебиетімізге қайталанбас туындылар сыйлады.

Аударма мектебі. XX ғасыр басында қазақ ақын-жазушылары томаға-тұйық күйде қалмай, жазба әдебиеті биікке көтерілген алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесіне көз салып, әдеби байланысқа түсе бастады. Әсіресе, орыс әдебиетінен үйрену кең етек жайғанын жоққа шығара алмаймыз. Оның ең бір жанды көрінісі аударма шығармалардың көптеп пайда бола бастауы болатын. Ендеше, белгілі бір кезең әдебиетін қарастырғанда, көркем аударманың өрісіне көз

жібермей өту мүмкін емес. Өйткені, аударма – жазба әдебиеттің өскелеңдігінің белгісі. Ол әдебиеттің биік деңгейде дамуына әсер етіп, оған өзінің игі ықпалын тигізіп отырады. Аударма төл әдебиетпен қатар өседі, әрқашан да бірінің жетістігі мен кемшілігіне екіншісі ортақ, екеуінің тағдыры үнемі тығыз байланыста болып келеді.

XX ғасыр басында Ыбырай, Абай, Шәңгерей тәрізді алдыңғы толқынның осы бір тәржімашылық қырын дамытып, төл әдебиетіміздің туын жоғары ұстаған аудармашылар дүние жүзілік әдебиеттің мәңгі тот шалмас асыл қазыналарын, тамаша туындыларын туған халқына жеткізуге ұмтылды. Олар әлемдік әдебиет пен мәдениеттің озық үлгілерін қазақ сахарасына асқан шеберлікпен таратты. А.Пушкин “Әдебиеттің ең бір ауыры, ең бір жақсы атак әпермейтін түрі” деп бағалаған аударма саласында Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Сәбит Дөнентаев, Спандияр Көбеев, Бекет Өтетілеуов сынды шеберлер еселі еңбек етті. Бұл ретте осы сөз зергерлері тәржімалап шығарған “Қырық мысал” (1909), “Үлгілі тәржіме” (1910), “Үлгі бала” (1912), “Жиған-терген” (1914), “Дубровский әңгімесі”, “Боран”, сияқты кітаптар мен шығармалар әдебиетіміздің асыл қорына қосылған асыл інжу-маржандар екенін айтуға тиістіміз.

Шәкәрім, Ахмет, Бекет, Спандияр тәрізді озық ойлы әдебиетшілерді толғандырған заманының залалды мәселелері әлемдік әдебиет қайраткерлерінің де мұң-арманымен астасып жатты. Сондықтан да олар әлемдік әдебиеттегі озық үлгілі шығармаларға назар салып, өз көкейіндегі көп сұраққа жауапты сол шығармалардан тапты. Сол биік көркемдікпен, терең оймен, асқан шеберлікпен жазылған шығармалардағы азатшыл ойды, күрескерлік қабілетті, рухани жан тазалығын өз оқырманына жеткізу үшін қолына қалам алды. Сөйтіп әлемдік әдебиет пен қазақ әдебиетінің арасына алтын көпір салды.

XX ғасырдың басында “Оян, қазақ!” деп жар сала келген жазба әдебиетімізге өз мақсатын жүзеге асыру үшін жаңа түрлер, жанрлар қажет еді. Оларды бірден игеріп кету, әрине, қиын болатын.

Сондықтан бұрыннан дәстүрі қалыптасқан биік межедегі өзге әдебиетке еліктеу қажеттілігі өзінен-өзі келіп туды. Бірақ бұл құрғақ еліктеу емес, үйрене отырып, өзіндік жол табуға ұмтылған ізденісті еліктеу еді. Өзге шығармаларды аударып отырып, әлемдік әдебиетте қалыптасқан көркемдік әдіс-тәсілдерді игерді, төл әдебиетімізді жаңа жанр, соны түрлермен молықтырды.

Абай, Ыбырай салып кеткен сара жолды жалғастыруда Абайдың шәкірт інісі Шәкәрімнің еңбегі өте зор. Ақын 1908-1909 жылдары орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкиннің “Дубровский” мен “Боранын” аударды. А.С.Пушкиннің қара сөзді шығармаларын аудару тәжірибесі бізде бұрыннан бар болатын. Оның алғашқы талпынысы 1903 жылы жасалған-ды. Осы жылы фольклорист, этнограф, аудармашы Молданияз Бекімов А.С.Пушкиннің “Капитан қызы” повесін 1901 жылғы басылымнан аударып, Қазандағы Харитоновтар баспасынан шығарды. Автор өз аудармасына негізінен Петр Гринев пен Мария Миронова арасындағы махаббат хикаясын арқау етіп, оған Пугачев қозғалысын қосып ықшамдап аударған. Сөйтіп 48-беттік шағын шығарма етіп шығарған. Аудармашы бұл көрнекті туындыны әрі нақты, әрі түпнұсқаға жақын етіп беруге тырысқан. Повесть сол кездегі қазақ оқырманына түсінікті, қарапайым да көркем тілмен аударылған.

Шәкәрім аудармалары қазақ тәржімә тәжірибесіндегі өзгеше бір құбылыс болып саналады. Ол Пушкиннің қара сөзбен жазған шығармаларын өлеңмен аударып, төл туындыдағы сюжет пен оқиға құрылымына еш зиян келтірместен, қазақ тілінде өлеңмен әсерлі түрде өрнектеп берді.

Өлең сөзге жаны жақын, қисса-дастандарды ұйып тыңдайтын қазақ оқырманы қара сөзді шығармадан дастан жазып шыққан Шәкәрім шеберлігіне тәнті болмай тұра алмайды. Шығарма кейіпкерлері қазақы тілмен сөйлеп, қазақ оқырманымен еркін тілдеседі. Ақын аудармаларында қазақ ұғымына жақын, тұрмысына сай теңеулерді, тіркестерді қолдана отырып, тың тынысты, көркемдік бедері айқын шығармалар жасады. Сөйтіп әлемдік Пушкин аудармалары қорын

қазақ елінен келіп қосылған жаңа тұрпатты аудармалармен байытты. Қара сөзді шығарма, өлең өрнегіне түсіп, жаңаша құлпырды.

Шәкәрімнің орыс акын-жазушыларының ішінен Л.Н.Толстойды қадір тұтып, ұстаз санағаны белгілі. Ол әсіресе өмірінің соңғы жылдарында Толстойдың туындыларымен көбірек сырласып, рухани жақындық іздеген. Сондықтан да оның шығармашылығына қатты көңіл бөліп, ертегілерін, әнгімелерін аударды. Орыс әдебиетінен Шәкәрім жасаған тәржімалар ХХ ғасырдың басындағы ұлт әдебиеттерінің қарым-қатынасына, өзара әсер байланысына келіп қосылған жаңа арна болып табылады.

Атап айтар бір жағдай қазақ аудармашылары көбіне мысал жанрын аударуға ден қойды. Мысалды өлеңмен аударушылар да (А.Байтұрсынов, Б.Өтетілеуов т.б.), қара сөзбен баяндаушылар да (Ө.Бөкейханов, С.Көбеев, С.Дөнентаев) болған. Өлеңмен аударудың хас шебері – Ахмет Байтұрсынов. Ол И.А.Қрыловтың мысалдарын аударып, 1909 жылы Петербургте “Қырық мысал” деген атпен бастырып шығарды.

Ол көбіне мысалдың ішкі мағына-мәніне назар аударып, өз ұлтының тұрмыс-тіршілігіне жақын, ұлтының санасын оятудың өзекті мәселелерін көтеруге жарайтын мысалдарды іріктей отырып таңдады. Сондықтан ол тәржіма жасаған мысалдар төл туындыдай қабылданып, ел азаматтарының алдына салауатты сауалдар қойып, көкейдегі көп сұраққа жауап та берді. Ахмет үшін мысал күрескерлік жолындағы ең бір өтімді қару ретінде пайдаланылды. Өйткені ондағы айтылар ой, тұжырымдалған түйін қабылдауға жеңіл, әрі қызғылықты сюжет арқылы тез оқылып, есте ұзақ сақталады. Ахаң аудармасында Қрылов жасаған түйіннен алшақтап кетіп отыратын, кейде Қрыловта берілмеген тұжырымды өз жанынан қосып, өзгеше бір қорытынды жасайтын тұстар жетерлік. Мұның себебі қалайда ұлтын азатшылдыққа үндеген үнін жеткізуге деген ұмтылыс. М.О.Әуезов “Қырық мысалды” “қалың қазақ жұртшылығының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі”, - деп бағалаған. Ұлы жазушы Ахмет Байтұрсыновтың И.А.Қрылов мысалдарын аударғанда азаттықты,

бостандықты насихаттауды көздегенін және ол осы мақсат үдесінен шыға білгенін тап басып таныған.

Ахмет Байтұрсынов көбіне мазмұн қуып, көркемдік, эстетикалық мақсұттарды сырт қалдырды деуге болмайды. Ахаң мысалдың тілдік сапасына, өлең өрнегіне қатты көңіл бөліп, көркемдік бейнелегіш құралдарын әсте естен шығармаған. И.А.Крыловтан Спандияр Көбеев те, Бекет Өтетілеуов те аударма жасағаны белгілі. Әртүрлі деңгейде аударылған аттас мысалдар қазақ аудармашыларында кездесіп отырады. Мәселен: “Аққу, шортан һәм шаян”, “Ат пен есек”, “Қасқыр мен тырна”, “Қасқыр мен қозы”, “Шал мен ажал”, “Айна мен маймыл”, “Маймыл мен көзілдірік” мысалдарын Спандияр Көбеев те, Ахмет Байтұрсынов та аударған. Абай тәржімалаған “Ала қойлар”, “Есекпен бұлбұл”, “Қарға мен түлкі”, “Емен мен қамыс (шілік)”, “Бақа мен өгіз” мысалдарын Ахаң да аударған.

Бекет Өтетілеуов, Спандияр Көбеевтің мысал аудармалары жайлы арнайы зерттеулерде қаралып келсе, Ахмет Байтұрсыновтың аудармашылығы енді ғана әдебиеттану ғылымында сөз бола бастады.

“Қырық мысалды” аударғанда Ахмет күрескерлік, ағартушылық идеяларды алға тартуына байланысты көбіне еркіндеу кетіп отырса, Лермонтов, Надсон, Жадовскаядан жасаған аудармаларында ол көркемдік заңдылықтарға қайшы келмей, түпнұсқаға мейлінше жақын болуын қалайды. Бәлкім, Ахаң бұл тұста өзге халықтың көркемдік мұрасын насихаттап, өзінің туған әдебиетінің кәдесіне жарарлық үлгі-өнеге таратуды да көздеген болар.

Қазақ әдебиетіндегі қайталанбас көркем аудармалар Мағжан қаламынан да туған. М.Жұмабаев тәржімаларының ауқымы өте кең. Ол орыс ақындарын ғана емес, өзге жұрт ақындарын да аударған. “Орман патшасы” өлеңнің астына “Гете – Жуковскийден” деген қосымша атау келтірген. Аудармалар – ақынның творчестволық ізденістерінің айғағы. Гетеден аударған “Айрылдым, сенен жан сәулем” атты өлеңде Мағжан ұлы неміс ақынының ғашығына арналған монологындағы трагедиялық лиризмнің шетін сетінетпей жеткізген.

Махабаттың мұнды әуезін Гейненің “Күннің батуы” өлеңінің аудармасынан да сезінеміз.

Лермонтовтың “Сарғайып келген егін толқынданса” деген өлеңін аударған Мағжан табиғат пен адам жарастығынан керемет үйлесімдік тауып, жеріне жеткізе жырлайды. Орыс ақынының өлеңіндегі жанды сурет қазақ ақынының тәржімасында түпнұсқадан кем түспестей бейнеленген.

М.Ю.Лермонтовтың “Тұтқын” өлеңінің аудармасы – Мағжанның орыс тілінің небір қыр-сырын, сан құбылған иірімдерін жетік білетін және сол тілдің қазақ тіліндегі баламаларын дәл тауып қолданатын шынайы шебер екендігінің нақты айғағы. Жуковский айтқан өлең аудармасындағы хас таланттардың дүлділ жарысын осы аудармадан тануға болады. Түпнұсқа авторының кескінді бейнелері, жанды суреттері Мағжан аудармаларында қазақ оқырманының көз алдына сол қалпы келе қалады.

А.Феттің “Шепот, робкое дыханье” деп басталатын атақты өлеңін М.Жұмабаев еркін аударма үлгісімен аударған. Аудармаға “Біраз Фетше” деп тақырып қойылуы осыны мензесе керек. Еркін аударма болғандықтан да өлең көлемі түпнұсқадан екі есе ұлғайған. Алғашқы және соңғы шумақтар араластырыла аударылған.

Блок, Фет творчестволарымен таныса, тәржіма жасай отырып, солардың рухында өлең жазған Мағжан ақын қазақ поэзиясына соны сипат, европалық үлгімен астасқан өзгеше өрнек әкелді.

Жүсіпбек Аймауытов әйгілі “Мағжанның ақындығы туралы” мақаласында: “Мағжан еліктегіш ақын, еліктеу – ақынға мін емес, қандай көрнекті ақындар да алдыңғы ақындарға еліктемей жаза алмаған. Романтик Мағжан символистерге, кейде сентименталистерге, орыс ақындарына еліктеп жазса, бұл алданғандық, не адасқандық емес, іздену соқпағына өзін-өзі салып, сан түрлі сырлы саздарды қазақ поэзиясына әкелу әрекеттерінің басы еді. Орыс поэзиясындағы сол кездегі әр түрлі ағымдар бағытын Мағжан жақсы бағдарлап, қазақ поэзиясына енгізген...” деп жазады. Мағжан аудармалары өлеңмен ғана шектеліп қалмайды. Ол М.Горькийдің “Сұңқар жыры”, “Жұртын

сүйген жүрек” (“Старуха изергиль”), “Ана”, “Темірді жұмсартқан ана”, “Хан мен ұлы” әңгімелерінде қазақша тәржімалады.

Мағжан романтизмінің түп төркіні Батыстағы Байрон, Гейне, А.Мицкевичтен, Ресейдегі Пушкин, Лермонтов, Баратынский, А.Блок, М.Горькийден келіп шығады деген Жүсіпбек пікірі шындыққа жанасымды екенін Мағжан шығармашылығы дәлелдеп отыр.

Романтизм демекші, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде сыншыл реализммен қабаттаса осы әдісте өзіндік деңгейде көрініс тапты. Кейінгі кезде біз бұл әдісті тек Мағжан шығармашылығына қатысты сөз қылып жүргенімізбен, ол көптеген творчесвтолық тұлғалардың шығармашылығынан берік орын тепті. Мәселен Шәкәрімнің кең құлашты “Еңлік-Кебек”, “Қалқаман-Мамыр” эпикалары, Сұлтанмахмұттың “Кеш”, “Жазғы қайғы”, “Түсімде”, “Жас жүрек” өлеңдері асқақ романтизмнің озық үлгілері болып табылады.

XX ғасыр басындағы әдебиетіміздің дүниежүзілік әдебиетпен байланысын айтқанда, Мағжан поэзиясындағы сентиментализм, символизм сарындарының сол байланыс арқылы енгенін атауымыз қажет. Аударма жасау барысында Мағжан орыс символистерінен өзіне жаңа өрнек, үлгі іздеген. Жаңашылдыққа, әсемдікке жаны құмар ақын өзі аударған шығармалардан қазақ құлағына тосын естілетін жаңа тараптарды, сөз тіркестерін, ішкі мағынаны іздеп табады. Оны әрлеп, жаңғыртып, жандандырып оқырманына жатсынбастай етіп ұсынады.

Жүсіпбек Аймауытов бағалағандай, Мағжанның төл шығармалары, аудармалары қазақта бұрыннан бар әдістер мен тәсілдерге символизм, сентиментализм ағымдарының элементтерін енгізіп, европалық әшекейімен безендіре түсті.

Сонымен, тәржімалар арқылы әдебиетшілеріміз орыс және әлем әдебиетінің озық үлгілерімен қазақ оқырманын таныстыра отырып, қазақ тілінің мол мүмкіндіктерін де ашуға тырысты. XX ғасыр басында жасалған тәржімалар әдебиетті кең өріске шығарып, өз бетімен ізденуге жол ашты. Прозадағы сан-салалық тереңдік, суреткерлікке баса мән беріліп, өлеңдегі әуезділік, ырғақ, ұйқас, айшықтау, құбылту, бейнелеу тәрізді поэзияның көркемдік құралдары жетілдіріліп, поэзия

күдіретін айқындайтын әдіс-тәсілдердің әлем әдебиеті жеткен өресіне бағыт ұстау қазақ әдебиетін жаңа бір белеске шығарғандай еді.

Жаңа жанрлардың өркен жая бастауы. XIX ғасырдағы Абай қара сөздерінің, Ыбырай әңгімелерінің ізімен XX ғасырдың басында қазақ ұлтының болмысын қара сөзді шығармалар арқылы суреттеуді мақсат тұтқан Міржақыптың, Спандиярдың, Сұлтанмахмұттың ұмтылыстары өз нәтижесін бермей қалған жоқ. Қазақ прозасының қанатын кеңге жая бастағанының куәсіндей роман жанры дүниеге келді.

Міржақып Дулатов жазған қазақ әдебиетіндегі алғашқы роман – “Бақытсыз Жамал” 1910 жылы дүниеге келді. Оған қанаттаса өздері роман деп атаған Т.Жомартбаевтың “Қыз көрелік” (1912), М.Кәшімовтің “Мұңлы Мәриям” атты ұзақ әңгімелері, С.Көбеевтің “Қалың мал” (1913), С.Торайғыровтың “Қамар сұлу” (1914) романдары жарыққа шықты. Бұл XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі роман жанрының тууы мен ол жолдағы көркемдік ізденістер көрінісі еді. Бұлардың ішінде “Бақытсыз Жамал”, “Қалың мал”, “Қамар сұлу” сияқты романдар – жас прозамыздың даму деңгейін белгілейтін, көркемдік деңгейі жанр талабына жауап беруге біршама жарарлық шығармалар.

Бұл туындылардың басты кейіпкерлері Жамал, Ғайша, Қамар бейнелері – сол тұстағы қазақ қыздарының іс-әрекетін, мінез-құлқын, толымды бейнесін тануға мүмкіндік беретін типтік образдар. Осынау сара жолды таңдауда сан қилы кереғар пікірлер туындап, арыстарымызды сан қиырға салған адасулар да болды. Ендеше бұл кезеңнің әдебиеті – қоғамдық ой-санадан туындаған қарама-қайшылықты көзқарастар жемісі.

Әрине, XX ғасырдың басында жазылған шығармалардың көркемдік деңгейлері әркелкі екені белгілі. Ақынның не жазушының білімі мен біліктілігіне, таным өрісіне, шығармашылық шеберлігіне сай түрлі деңгейде жазылуы заңды да. Өйткені ол кезде прозамыз үйрену, қалыптасу сатысында еді. Ал олардың ортақ жетістігі бұл шығармалардың роман жанрының алғашқы қарлығаштары болуымен бірге, замана шындығын ашып көрсетуде ілкі қадам жасап, прогресшіл

ой-пікірді дәл уақытында айта біліп, ұлттық сөз өнерінің қажетіне жарап, кейінгі өскелең прозамыздың дамуына игі әсерін тигізуінде.

Жаңа ғасыр басындағы өзекті мәселелерді көркем өнерде бейнелеуге әдебиетіміздегі тың да тосын жанрлардың бірі драматургия қосылды. Қазақ драматургиясының тырнақ алды туындылары жазылған сәттен-ақ қолданысқа түсіп, далалық сипаттағы шағын сахналарда қойыла бастады. Әрине, олардың жанр талабына сай болуы мен режиссуралық қойылымының жүйелілігі өз алдына басқа әңгіме.

Әйтсе де қай ұлттың болмасын қазіргі кемелденген драматургиясы бүгінгі күйінде өмірге келе қоймағаны белгілі. Қазақ драматургиясы да бүгінгі жеткен биігіне сан қилы шырғалаң шиырлар арқылы келді. Мұнда, ең алдымен, Б.Серкебаев аты ауызға ілінері сөзсіз. Оның қолжазба күйіндегі пьесалары – “Жер дауы” (1912), “Қызыл бұзау” (1913), “Бақсы” (1914), “Әйел теңдігі” (1915), “Ғазиза” (1915) белгілі болған. Бірақ бұлар баспа бетін көрмеген. Олардың тақырыбы – әйел теңдігі, елдегі дүмше молда, бақсы-баргерлердің халықты алдауы, надандық торына түскен қарапайым халық тағдыры. “Бақсы” пьесасына – жас баланы емдемек болып, дәрі орнына тотияын беріп соқыр еткен бақсы надандығы арқау болса, “Ғазизада” – қыз тағдырының қиындығы сөз болып, Ғазиза атты кейіпкердің замана қасіретінің құрбанына айналуы көрсетілген. “Жер дауы” пьесасы қазақтың ең бір дертті мәселесі – жер дауына арналған. Онда Жұман деген байдың кедей жатақтарға көрсеткен зорлығы, оардың еш әділет таппауы. Екі жақты езгідегі қиын тағдыры көрсетілген. Бұл пьесада ағартушы-демократтар қолдаған отырықшылдық идеясы көтеріледі.

Кезінде жарық көрген бірді-екілі пьесалар да бар. Бұлар – Көлбай Тоғысовтың “Надандық құрбаны” (1915), Алматы уезінің начальнигі А.И.Лихановтың “Манап” драмасы (1913). К.Тоғысов пьесаны жазуға негіз болған жағдай туралы “Қайғы” деген атпен “Айқап” журналына шағын мақала жариялаған. Мұнда автор сол уақыттағы қазақ арасындағы әдет-ғұрыптың зиянды жақтарын, бақсы-балгерлердің жалған ем-домынан көрген ел азабын, ауыл өмірінің сорақы

көріністерін әшкерелеп пьеса жазғанын айтады. Өз ойын қорыта келіп, пьесаны жазудағы көздеген негізгі мақсатымен таныстырады.

“Надандық құрбаны” пьесасы өмірдегі шындық оқиғадан туған. Автор әл-қадырынша осы шындық оқиғаны өз шығармасына арқау етіп, көркемдік шындыққа айналдыруға ұмтылған. “Бұл драманың бірнеше қаһармандары осы күнде де тірі” деген Көлбай алғысөзі – бұған дәлел. Пьесса авторы өз кейіпкерлері жас бала Жәкіптің шешектен, Майсараның босана алмай, бақсы таяғынан өлуін қазақ надандығының дәлелі ретінде береді. Пьессаның бір желісі – әйел тағдырымен ұштасады. Байжан байдың үш әйел үстіне 16 жасар Хадишаны айттыруы, Хадиша мен Аспандиярдың тағдырының қосылмауы – әйел теңсіздігін көрсету деген талпыныс.

Жалпы, Көлбай Тоғысовтың “Надандық құрбаны” пьесасы – тасқа басылып, жарыққа шыққан қазақ драматургиясындағы тұңғыш тәжірибе. Оның надандық негізін әлеуметтік теңсіздіктен іздей білген, қат-қабат әлеуметтік мәселелерді осы жанр жүгіне айналдырған бұл саладағы алғашқы шығарма екендігі даусыз.

“Надандық құрбанымен” тұстас баспасөз бетінде жарияланған А.Н.Лихановтың “Манап” драмасы. Бұл драма “Айқап” журналының 1913 жылғы 14-21 сандарында Мұхамедғали Есенгельдиннің аудармасымен басылды. “Манап” драмасы қазақ тақырыбына жазылған өзге ұлт авторының шығармасы болғандықтан да “Айқап” осыны насихаттап, жариялаған. Дегенмен Лихановтың бұл дүниесі орта қолды ғана дүние еді. Өмір шындығын тану тұрғысынан, эстетикалық, көркемдік сапа тұрғысынан тіптен әлсіз шығарма болатын. Қазақ тұрмысынан алынғанмен, қазақ салт-дәстүрі бұрмаланған, қазақ ұғымында ұят-ерсі болып көрінетін қылықтарды шындық ретінде көрсетіп, ұлттың намысына тиген бұл пьеса өз кезінде-ақ қазақ зиялыларының өткір сынына ұшырағанды. Сондықтан да бұл драмаға тоқталып жатудың қажеті шамалы.

Жалпы алғанда, XX ғасыр басында әдеби ізденістердің бір көрінісі осы жанрлық тұрғыдан баю болып табылады. Мұнда әсіресе проза

жанрының дамуы айрықша көзге шалынады. Алғашқы қадамдар, жаңа талпыныстар кейінгі ұлы үрдісті дамуға алып келді.

Әдеби сынның өркендеуі. XX ғасырдың бас кезіндегі жазба әдебиетіміз күрт алға дамып, жанрлық жағынан да, көркемдік тұрғыдан да жетіле түскен тұста әдебиетке деген талғам мен танымның жаңа бір белеске көтерілгені талассыз шындық. Өскелең елдердің өркениетті әдебиетінің өкшесін басып, өзіндік бетін айқындай бастаған әдебиетіміздегі жетістіктерді бағалап, кемшін тұстарын көрсету мерзімі өзінен-өзі келіп туындаған-ды. Мұнда қазақ баспасөзінің орны ерекше болғанын ешкім жоққа шығара алмаса керек. Онда жарияланған әдебиетке қатысты дүниелер насихаттық қалыпта қалып қоймай, әдебиетімізге қатысты күрделі мәселелерді көтерген көлемді мақалалар түрінде де көрініс тауып, әдеби танымның маңызын арттырып, жанрлық жақтан салалана түсті.

Жазба әдеби сынымыздың қалыптасып, дамуы “Айқап” журналы мен “Қазақ” газетіне тығыз байланысты. Бұған дәлел ретінде “Айқап” бетінде 1912-1914 жылдардың аралығында отызға тарта өлең жинақтары мен оқу құралдарына шағын рецензиялар, әдебиеттің түрлі мәселелерін арқау еткен мақалалар, “Қазақтың” бетінде көрнекті сыни мақалалар көптеп жарияланғанын атап айтсақ та жеткілікті. “Айқап” мен “Қазақ” бетінде жарық көрген әдеби мақалалардың ішіндегі ең көлемді де көрнектілеріне тоқтала отырып, сол тұстағы әдеби сын мен әдеби танымның орнын бағалауға болады.

“Айқаптағы” қазақ әдебиетінің хал-жағдайын, дәстүрлі әдебиетіміз бен жазба әдебиетіміздегі дәстүр мен жаңашылдық туралы ой қозғап, ақындарымызға өткір талап қоя білген көрнекті әдеби мақала Сұлтанмахмұттың қаламына тиесілі. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың аса бағалы мақаласы – 1913 жылғы “Айқаптың” 19, 20, 22, 23 санында жарияланған “Қазақ тіліндегі өлең кітаптарының жайынан”. Осында жаңа сипатты әдебиеттің оқырман ойына ой салып, көкірек көзін аша бастағанына нақты дәлел табамыз. Жаңа жинақтардың оқырманды жаңа ойға бастаған міндетін әдебиетші-ақын тап басып таниды. Қазақ ұлтының “оянып”, алға қарай ұмтылып келе жатқаны, жаңалық ісін

сезіне бастағаны ақын-сыншыны қуаныш сезіміне бөлейтіндігін байқау қиын емес. Ол кейбір жинақтардың көркемдік қуатын құрғақ ойбай басып кеткендігін ашық айтып, замана өзгерісін ақындық жүрекпен сезініп, жан тербейтін өрелі ойлармен өрілген өлең тудыру керектігін түйіндейді. Өлеңнің басты шарты көркемдік, сондықтан да сыртқы түр мен ішкі мазмұнының құйылып түсуі қажет екендігін Сұлтанмахмұт басты талап ретінде қояды. Оның пікірінше, шығарманың көркемділігіне орай айтар ойы, көтерер проблемасы терең де нақты болуы керек. Сонда ғана ақын өлеңі діттеген жеріне жетпек. Мақаладағы өлеңге қойылар талаптар поэзия тілімен мөлдірете жеткізген Абайдың өлең туралы толғамымен ұштасып жатқанын аңғару қиын емес.

Осы мақаласында Сұлтанмахмұт пікір айқындылығына қоса тіл тазалығы үшін де күреседі. “Мен тілімізге шата тілдердің шалмасуынан бегірек тілдің ағыны теріс бейімделіп, өріс алып бара жатуынан қорқамын”, – деп қазақ тілі үшін дәл бүгін де өзекті болып отырған мәселенің ұшығын шығарады. Қазақ поэзиясының сол кездегі дамуы жайында сөз қозғай отырып, әрбір туындының соны әуен, тың идеямен көрінуі шарт екенін айтады. Қазақ қаламгерлеріне Абай поэзиясын үлгі етіп ұсынады.

Сұлтанмахмұт екінші мақаласы “Өлең мен айтушылар” да алғашқы мақаласын толықтыра, әдебиет пен өнер жайлы пікірлерін бекіте түседі. Ол көркемөнердің мәдениетке, үлгі-өнегеге баулудың ғылым-білім сияқты маңызды құралы екенін айтады. Өнер мен өнерпаздың қоғам өмірінде алар орнын белгілеп береді.

Сұлтанмахмұттың “Жаңа кітап” атты үшінші бір мақаласы 1913 “Айқаптың” 17санында жарияланады. Онда ақын-сыншы М.Дулатовтың “Азамат” жинағына сын жазып, ендігі әдебиетті сын тезіне сап түзетудің, талғап-талдаудың бағыт-бағдарын ұсынады. Сұлтанмахмұт мақалалары – сол кездің өзінде бүгінгі күнге дейін өзекті болып отырған мәселелерді өткір қоюымен, насихаттаған идеясын дәлелдеуімен бағалы да құнды.

“Айқап” журналында қарақыпшақ Қобыланды жырына рецензия, М.Ғ. деген автордың “Тіл әдебиет”, Ғ.Мәмековтің “Өлең жырларымыз” Ж.Әубәкірдің “Тіл уә әдебиетімізді сақтарға керек”, Ж.Тілеулиннің “Баспасөз”, Е.Қасболатовтың “Баспасөзге қарсы”, М.Тұяқовтың “Кітаптар жайынан”, “Роман жарысы туралы” тағы басқа мақалалар жарық көрді. Бұлар жаңа да өскелең әдебиетімізге қатысты көп мәселелерді әр қырынан қарастырып, кейбірі өрелі ойларымен, салихалы пікірлерімен өзекті мәселелерді көтерсе, кейбірі биік межеден көріне алмады.

“Айқап” журналымен қатар “Қазақ” газеті де әдеби танымның қалыптасуына зор үлес қосты. “Қазақ” газеті – шыққан күнінен бастап, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің жанашыры ретінде үлкен эстетикалық өреге көтеріле білген бірден бір басылым. Ондағы қазақ әдебиеті жайынан жарияланған мақалалардың авторлары – Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов т.б. ірі тұлғалар. “Қазақтағы” әдебиет жайлы мақалалардың басты жетістігі – әдебиеттің күрделі мәселелерін көтерумен бірге сол әдебиетті қалыптастырған басты тарихи тұлғалар жөнінде де кейінгі ұрпаққа құнды мәліметтер қалдыруы. Осы ретте Ахмет Байтұрсыновтың ұлы Абай жайлы жазған “Қазақтың бас ақыны” атты мақаласы (“Қазақ”, 1913, №39, 40, 43) әдеби ой-пікірдің ең озығы ретінде көзге түсетіндігін атап өткен жөн.

Бұл – қазақ сөз өнерінің ұлы тұлғасы Абай арқылы қазақ әдебиетінің өткені мен бүгіні жайлы сөз қозғап, өлең сөздің қадір-қасиеті жайлы толғаулы ой қозғаған алғашқы мақала. Онда Абай шығармашылығына көркемдік-эстетикалық баға беріліп, қазақ әдебиетіндегі болашақ Абайтанушыларға бағыт-бағдар, жөн-жосық көрсетіледі.

Әрине, Ахметке дейін де баспасөз бетінде, кейбір жинақтарда Абай туралы пікірлер жарияланып тұрды. 1909 жылы Абайдың Петербургте шыққан өлеңдер жинағына Кәкітай Ысқақов “Абай (Ибраһим) Құнанбай ұлының өмірі” атты алғысөз жазды. Бұл Абайды қазақ оқырманына алғаш кеңінен таныстырған сөз еді. Ал ұлы ақын орыс зиялыларына бұдан сәл ертерек танылды. Абай өмірі мен

шығармашылығының білгірі Қайым Мұхамедханов “Абайдың көзі тірісінде оны орыстың оқырман қауымына тұңғыш рет таныстырған адам – Әлихан Бөкейханов” екенін ерекше атап өтеді. Себебі “Россия. Полное географическое описание нашего отчество” атты көп томдық кітаптың 1903 жылы “Киргизский край” деген 18-томы жарық көреді. Оның авторларының бірі – Әлихан Бөкейханов қазақ әдебиеті мен өнері жайлы жазғанда “Абайға ерекше тоқтап, қазақ жазба әдебиетінің көшбасшысы” атаған. 1905 жылы “Семипалатинский листок” газетінде, 1907 жылы басылып шыққан “Записи Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества” деп аталатын кітапта Абай өмірбаяны басылып шыққан, авторы – Бөкейханов. Абай туралы және бір мақала 1908 жылы татар тіліндегі “Уақыт” газетінің 393 санында жарияланғанды. Мақала авторы Міржақып Дулатов болатын.

Жоғарыдағы мақалалардың қай-қайсы да өз кезеңінде Абайдың ақындық жасампаздығын тануда біршама қызмет атқарғаны талассыз.

Абай творчествосын тану мен танытуда өзіндік орны бар мақаланың бірі – Міржақыптың “Абай” атты мақаласы (“Қазақ”, 1914, №67). Ұлы Абайдың қайтыс болуына 10 жыл толғанына орай жазылған бұл мақаланың мынадай басты құндылықтары бар. Бірінші – Абай ақындығын, Абай мұрасын, Абайдың ұлылығын ұғынудың алғашқы соқпағын салушылардың еңбегін көрсетіп, зерттеушілер есімін нақты атауымен бағалы. Екінші – Абайдың қазақ әдебиетіндегі төрден алар орнын көрсетудегі өзіндік пайымдауларымен бағалы.

Қашанда әділдік жақтаушысы, өзгенің еңбегін бағалауда тура жолдан таймайтын Міржақып, осы мақаласында Абайды алғаш елге танытушы Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов екенін баса айтып, олардың Абайтанудағы тұңғыштық орынын нақтылай кетеді.

Қазақ жазба әдебиетіндегі көркем шығарманы бағалауға ұмтылып, творчество адамының жетістігін танып, кемшін тұсын байқап, оқушыға жөн-жоба сілтеуді мақсат тұтқан мақаланың бірі – “Сын” (“Қазақ”, 1915, №121). Шәкәрім Құдайбердиевтің “Қалқаман-Мамыр” поэмасын жан-жақты талдауға бағытталған Әлихан мақаласы –

Шәкәрім творчествосын танудағы бір белес. Бұл – сын жанрының тууы көбінесе құнды көркем шығармалардың дүниеге келуімен сабақтас болатындығының бір көрінісі. Мақалада “Қалқаман-Мамырды” негізге ала отырып, ақындық творчество туралы, Абайдың ақындық ерекшелігі жайлы орайлас ой да қозғалады. Автор Шәкәрімнің ірі ақын, Абайдың орнын басар үмітті шәкірті екенін сөз арасында білдіре кетеді. Әлихан Бөкейханов, ең алдымен, Шәкәрім ақындығына жоғары баға бере отырып, шығармадағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың жанасымдылығына біраз сын айтады.

Автор кейіпкер психологиясы, кейіпкер характерін ашудағы сезім мен іс-әрекеттің байланысын түсіндіруге тырысып, Шәкәрім жырын өз ойына өзек етеді.

“Қазақтағы” Әлихан “Сыны” – өз уақытына сай айтар ойы, берер фибраты мол мақала. Бұл – жалғыз “Қалқаман-Мамыр” ғана емес, жалпы өлеңмен жазылған көркемсөз өнеріне деген өскелең талап белгісі.

“Қазақта” жарияланған әдеби-сын мақалалардың ішіндегі көріктісінің бірі – Міржақыптың “Манап” драмасы (“Қазақ”, 1914, N82). Мақалада әдеби шығармаға қатысты екі мәселе қозғалып, орынды пікір айтылады. Екеуі де өте керекті мәселелер, бірі – шығармадағы шындық, екіншісі – аударманың тілі хақында. Автор “Айқап” журналында жарияланған Лихановтың “Манап” атты драмасының (1913, N14-21) аудармасын (аударған Мұхамедғали Есенгелдин) талдау арқылы, осы екі мәселеге өзінің көзқарасын білдіреді. Осы мақалада көзге түсетін тағы бір құндылық – автордың газет-журналдың әдеби шығармаларды насихаттаудағы ролі жайлы түйінді ойы. Міржақып газет-журнал тек көркемдігі жоғары шығармаларға ғана орын беруі керек деп санайды. Әрбір көркем шығармаға тән артық қасиет оның өмір шындығын көркемдік шындық ретінде бере алуы десек, Міржақып “Манап” драмасына талапты осы тұрғыдан қоя білген. Шығарма жазушының өзі жеткілікті білмейтін, өзіне таныс емес халық туралы терең зерттеп, әбден танып-біліп алмай, шығарма жазуын Міржақып қатты айыптайды.

Мақала авторы көркем шығарма мен жазушыға қояр сапалық шеберлік талаптары арқылы жазба әдебиетінде драма жанры жаңа қалыптаса бастаған қазақтың сөз өнерін игере бастаған жазушыларына нақты кеңестер беріп, жөн сілтейді. Автор “Манапты” аударушының тіліндегі түйткілдерді шеней отырып, жалпы аударма мәселесіне қатысты ойларын да ортаға салады.

Бір сөзбен айтқанда, Міржақыптың “Манап драмасы” мақаласы – қазақ әдебиетінің көкейтесті көп мәселесін көтерген, оның шешуін табуға ұмтылған көрнекті мақалалардың бірі. “Қазақта” жарияланған Міржақып сынымен “Айқапта” жарияланған Сәкен сынындағы (1914, N23) бұл драма жайлы ой-пікірлердің үндес, орайлас шығып жатуы қазақ әдебиетіндегі сын жанрының қалыптаса бастағанын танытса керек.

Райымжан Марсековтің “Қазақ” газетінің 1915 жылғы 15 және 19 марттағы сандарында “Қазақ әдебиеті жайынан” деген атпен басылған мақаласы жалпы қазақ әдебиетінің тарихына шолу іспетті. Яғни қазақ әдебиетінің өткен жолы мен бүгінгісін саралай, сараптай көрсетуді мақсат тұтқан. Мақаланың басты құндылығы да қазақ әдебиетін дәуірлеуге алғаш қадам жасауы. Марсеков қазақ әдебиетін үш дәуірге жіктеп алып, әр дәуір ерекшелігін тануға тырысады.

Қазақ әдебиетіндегі драмалық шығармаға жазылған алғашқы сынның бірі – Міржақыптың “Надандық құрбаны” (“Қазақ”, 1916, N177). М.Дулатовтың пікірлері орындылығымен, Көлбай драмасының осал соғар тұстарын көрсете алумен құнды. Сонымен бірге автор Көлбай драмасының негізгі кемшілігі оқиғалар сенімсіздігінде деп біледі. Бұған бірнеше дәлелдер келтіргенмен, осы дәлелдер кейде орнын таппай жатады. К.Тоғысовтың бұл драманы өмірден алынған оқиға негізінде жазғаны талассыз. Ал өмір шындығы қаншалықты нанымды шықты, ол – өз алдына басқа әңгіме. Міржақыптың бұл мақаласы – “Қазақ” газетінде кей-кейде сыңаржақ пікірлі сындардың болып тұратынының көрінісі.

Әдебиет жайлы таным-талғамның қалыптасуына бастау болатын құнарлы мақаланың бірі – Арысұлының “Роман не нәрсе?” атты

мақаласы (“Қазақ”, 1914, N48). Бұл – қазақ әдебиеттану ғылымындағы Шоқан Уәлихановтың қазақ өлеңдерінің түрін қарастырған ізденісінен кейінгі қазақ әдебиетіндегі жанр жайын сөз еткен мақала.

Мұнда автор роман жанрының ерекшелігіне, оның жанр табиғатынан туындайтын көркемдік шарттарына тоқталады. Осынау жанрдың өзге, озық кеткен елдердегі дамуына көз салып, осы саладағы үлкен жетістіктерге жеткен атақты жазушыларды, олардың шығармаларын мысалға келтіреді. Европа, орыс жазушыларының шығармаларымен жақсы таныс автор Вальтер Скотт, Чарльз Диккенс, Теккерей, Пушкин, Гоголь есімдерін атап қана қоймай, олардың шығармаларын сөз ете отырып, роман жанрының қалыптасу тарихын саралайды. Сонымен қатар, бұл жанрдың қазақ то-пырағында туа бастағанын қуана құптайды. Қазір бүркеншік есіммен жазылған мақала кімдікі екендігі туралы әркілы пікірлер болғанымен, біз мақала авторы қазақ әдебиетінің білгірі Ахмет Байтұрсынов деп білеміз.

XX ғасырдың бас кезінде ауыз әдебиетінің асыл мұраларын жинап бастыру ісі де күрт жандана бастады. Соның алғашқы қарлығаштарының бірі – Махмұтсұлтан Тұяқбаев шығарған “Қара қыпшақ Қобыланды” жыры. Кітаптың жарық көргенін “Қазақ” газеті қуана хабарлайды. Сонан соң осы кітапқа арналған Әлихан Бөкейхановтың мақаласын жариялады.

“Қазақтың” 1915 жылғы 126-129 сандарында жарияланған “Қара қыпшақ Қобыланды” атты көлемді мақала қазақ ауыз әдебиетіне қатысты көп мәселелерді қамтыған. Сондықтан да бұл – белгілі шығарма сынынан гөрі зерттеушілігі басым мақала. Мақала авторы “тасқа басылған” жырды негізсіз даттаудан аулақ. Ол “Қобыландының” көркем тұстарын жырдың қазақ өмірі мен тұрмыс салтының айнасы іспетті көркем суретті жолдары арқылы көрсете білген. Әлиханның осы мақалада кітап бастыру ісін арнайы көңіл бөліп қарастыруы, өркениеттікке қадам басқандық белгісін танытады.

Осы тұрғыдан қарасақ, Ә.Бөкейханов қозғаған мәселелер – осы жырға ғана қатысты емес, кейінгі басылар сан кітапқа бағыт-бағдар сілтеп, жөн-жоба ұсынған нақты бағдарлама іспеттес.

“Қазақ” газетіндегі әдеби-сыни материалдарды жинақтай келе, бір мақалаға айырықша көңіл аудару қажет-ақ. Ол – “Әдебиетімізге көз салу” атты мақала (“Қазақ”, 1916, N164). Мақала авторы “Н” деген, бүркеншік есіммен қол қойған.

“Әдебиетімізге көз салу” кең көлемдегі мақала деуге болады. Мұнда әдебиеттер байланысы, бір-біріне әсері, үйрену, тәжірибе мектебі, дәстүр мен жаңашылдық жан-жақты сөз болып, қазақ әдебиетінің бағыты қандай болуы керек деген өткір сұрақ төңірегінде ой қозғалады. Қазақтың жазба әдебиеті жаңа қалыптасып келе жатқан жас әдебиет, ендеше ол кімнен үйрену керек, кімге қарап түзелу керек деген мәселеде автор ойы айқын. “Әдебиетімізге көз салу” қазақ әдебиетінің келешекте жүрер жолын саралай келіп, әдебиет турасындағы “Қазақ” газетінің ұстанған бағытын көрсетуге тырысқан мақала болғандықтан, программалық міндет атқарып, әдебиеттің өрлеу, өсу, даму жолын бағдарлап, ұлттық дәстүрін сақтап, жаңашылдығын арттыруға жөн сілтегендей мақсатта жазылған.

Жалпы алғанда, “Айқап” журналы мен “Қазақ” газеті бетіндегі әдебиетке қатысты материалдар қазақ әдебиетін қай қырынан сөз етпесін, төл әдебиетіміздің ұлттық табиғатын жоғалтпай, өзіндік болмысын сақтауын көздегені, әдеби шығармаларды бостандық пен азаттықтың шамшырағына айналдыруға талаптанғаны сөзсіз.

Көркемдік әдіс көріністері. Әдебиет тарихын, ондағы кезеңдерді сөз еткенде көркемдік әдіс мәселесін айтпай кетуге болмайды. Шығармашылық әдіс - өмір-болмысты өзіне ғана тән ерекшелікпен емес, қалыптасқан жүйе, сала бойынша бейнелеу, өмір шындығынан көркемдік өнерге тән көркемдік шындық жасау әдісі.

Әрине, әдістердің өзіне ғана тән ерекшеліктері мен қолданыс-тәсілдері жетерлік. Бірінде алдыңғы қатарға кейіпкерлердің биік рухын, асқақ арманын биіктете көрсету шықса, екіншісі де нақтылық – өмірдегі қарапайымдылық пен шындықтың астасып келуі, осыдан

кейін көркемдік шындықтың тууы негізге алынады. Қалай болғанда да бұл екі әдіс жазушының, ақынның өмірді өзінше көріп, өзінше түйіндеуінен мұрат табары анық.

Алайда, академик З.Ахметовтің пайымдауынша екі әдісті “бір-біріне түгелдей қарама-қайшы нәрсе” деп қарауға болмайды, “оның бірі бар жерде, екіншісі жалғаса жүреді”. Олар үнемі бір-бірімен жалғасып жатады. Бір творчестволық тұлғаның шығармаларынан романтизмнің де, реализмнің де іздерін тануға әбден болады. XX ғасыр басындағы әдеби бағыттардан да осындай бірлікті таба аламыз.

Жаңа ғасыр басындағы әдебиетте осы екі әдіс қабаттаса, қанаттаса көрініс тапты. Бірқатар ақын-жазушылар өткен баба ерліктерін асқақ рухпен жырлап, болашақ күнге қиялшыл сезіммен қараса, екінші бір топ өз дәуіріндегі өмір шындығын нақты сипаттап, өткір сынай білді. Ш.Құдайбердиев, С.Торайғыров, М.Жұмабаев, М.Дулатов т.б. шығармалары бұған нақты дәлел бола алады. Махамбет, Шәңгерей шығармашылығынан айқын көрінген романтизм рухында Мағжан өзінің сыршыл да сұлу жырларын туғызып, әсем де асқақ ойларының ажарын ашты. Романтизм Шәкәрім, Міржақып, Сұртанмахмұт, Ахмет шығармашылықтарынан да көрініс тапты. Романтизм әдісінде жазылған деп Шәкәрім поэмаларын, Міржақып, Ахметтің, Сұлтанмахмұттың азаматтық лирикаларын атай аламыз.

Қандай бір әдебиетте болмасын, романтизмнің жалпылық ортақ қасиеттері көрініс табуымен бірге, әр елдің тарихи-ұлттық дамуына орай өзіндік қалыптасу ерекшеліктері болатынын естен шығарып алған тұстарымыз болғанын жоққа шығара алмаймыз. Қазақ әдебиетіндегі романтизмнің пайда болуы жалпы ұлттық қалыптасудың тарихи негізінен нәр алады. Ол – елдікті, ұлттық тұтастықты сақтау жолындағы күрес пен отаршылдық езгіге қарсы күрес идеясының тікелей жемісі. XX ғасыр басындағы ақын-жазушылар жеке тұлға бостандығын көрсету арқылы, халық бостандығын жырлады. Осы жолда жеке трагизм арқылы ел қайғысын, ел басындағы қасіретті көрсетті. Романтик-жазушы өз алдына тарихи шындықты немесе өмір шындығын дәлме-дәл суреттеуді басты міндет етіп қоймайды. Ол үшін

ең бастысы – тарихқа, өмірге деген өз көзқарасын таныту. Өзі жасаған өмірдің көркем образдары арқылы өз идеялын, өзі қабылдамаған ортаның болмысын жеткізу. Автордың өмір шындығына, айнала қоршаған ортаға өзіндік қатынасын білдіретін мұндай кейіпкерлер ерекше өткір сезімдерімен, өзі өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік заңдылықтарға өзгелердей мойынұсына қоймайтын жігер-қайратымен ерекшеленеді. Олар айналасындағылардан үнемі жоғары тұрады. М.Сералиннің “Топ жарғанындағы” Адай жігіт, Шәкәрімнің “Еңлік-Кебегіндегі” Еңлік, Міржақыптың “Бақытсыз Жамалындағы” Жамал, Мағжанның “Батыр Баянындағы” Баян – міне, осындай кейіпкерлер. Олар көбіне жалғыз күреседі. Жалғыздық мәселесі ірі жанрлар емес, майда жанр-ларда да көрініс тауып, автордың ішкі жан-дүниесімен қабысып жатады. Әрине, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде романтизм түгелдей бір әдеби бағыт ретінде бой көрсеткен жоқ, ол жеке ақын-жазушылардың жеке шығармаларында, тіпті жеке образдар бойынан бейнелі бедер тапты десек, жаңылыспаймыз.

XIX ғасырдағы жаңа өзгерістер жұқтырған жат қылықтарды, ескіліктің өмір көшіне ілесе алмаған кейбір құбылыстарды сынаудан бастау алған қазақ әдебиетіндегі сыншыл реализм сипаты Абай шығармашылығы арқылы биік көркемдік әдіс ретінде қалыптасты. Бұл әдістің басты ерекшелігі – адам характерінің әлеуметтік жағдайларымен тығыз байланыста ашылуы. Мұнда әлеуметтік өмірді талдау адам жан дүниесіне тереңдеп бойлау арқылы жүзеге асырылады. Бұл тұрғыдан алғанда романтизм мен сыншыл реализм арасын-дағы байланыс барлығы айқын. Яғни сыншыл реализмнің пайда болуының негізгі романтизм арқылы жүзеге асты. Жеке адам тұлғасының ішкі болмысына ену, оны өмірмен тығыз байланыста көрсетуге итермеледі.

XX ғасыр басындағы әлеуметтік өзгерістерге байланысты жаңа сатыға көтерілген қазақ жазба әдебиеті өмірдің қат-қабатына терең бойлап, қоғамдық әлеуметтік қайшылықтарды ашуға ұмтылды. Россиядағы саяси хал-ахуал, қазақ зиялыларының саяси көзқарастарының қалыптасуы сыншыл реалистік әдістің әдебиетте

жетекші әдіске айналуына әсер етіп қана қоймай, осы саладағы әдеби дамуға негіз қалады.

Сөйтіп, сыншыл реализм ХХ ғасыр бас кезіндегі әдебиеттің көрнекті өкілдері Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мұхамеджан, Сұлтанмахмұт, Мағжан т.б. дарынды өкілдерінің өнерпаздық-шығармашылық қызметіндегі басты көркемдік әдіс болды. Олардың барлығы да қазақ елінің дертті мәселелерін тілге тиек етіп, қоғамдық өмірдің көлеңкелі тұстарын ашып көрсетті.

ХХ ғасыр басындағы сыншыл реализм оқу-тоқусыз, мал соңынан ерген қазақ жастарының, елге тұлға бола алмай, ел тұлғаларын көре алмай, жез түйме мен шенге мәз болып, елін сатқан болыстарының, батыстың ұлттық болмысқа тән емес ерсі қасиеттерін бойына жұқтырғанына мәз болған оқыған-зиялыларының сан-қырлы образдарын жасады. Кесепатты, кесірлі, жағымсыз мінез-құлықтарды аямай сынады. Ащы да болса, шындықты айтты.

Сыншыл реализм әдісінде “Гүлкәшима”, “Қалың мал”, “Кім жазықты?” сынды шығармалар жазылды. Тек тың жанрлар ғана емес, төл жанр іспетті өлең-жырларда да жоғары дәрежедегі дүниелер туды. Шағын жанрдағы реализм көбіне саяси, азаматтық лирикада көрінді. Бұл әсіресе Шәкәрімнің, Ахметтің, Міржақыптың қазақты “ояту” идеясы тұрғысынан жазылған өлеңдерінен айқын көрініс тапты. Жері тәркіленіп, санасын қараңғылық орап, отаршылдық торына шырмалған қазақ тағдыры бұрмасыз шындықпен жырланды:

Сұлтанмахмұт қаламынан көбіне әлеуметтік теңсіздік зардаптарын ащы айта білген шығармалар туса, Шәкәрім адамдық болмыстың сан-қырлы құпиясын аршып, адамдық белгісін әркімнің өз бойынан табуына үндеген тәрбиелік мәнді, өткір сынды шығармалар жасады. Мұны “Ашу мен ынсап”, “Анық пен танық”, “Сәнқойлар”, “Ызақорлар”, “Мақтау мен сөгіс”, “Талап пен ақыл”, “Бай мен қонақ”, “Еріншек”, “Қалжыңшыл қылжақпас”, “Құмарлық”, т.б. өлеңдерінің тақырыптары-ақ танытып тұр.

Жалпы ХХ ғасырдың басындағы әдебиет өкілдері Абай негізін қалаған сыншыл реализмді одан әрі дамытып, тың табыстарға жетті.

Ұлы ақынның қазақ қоғамындағы келеңсіз жайттарды сынай отырып жасаған өлмес образдарын өз заманында пайда болған тың бейнелермен толықтырды.

Сонымен, XX ғасыр басындағы әдебиет романтизм және сыншыл реализм әдісінде жазылып, ояну, азаттық, күресшілдік сияқты үлкен идеяларды қозғады, оқу-ағарту, әйел теңсіздігі, надандық, сияқты қазақ қоғамының дертті мәселелерін тақырып етіп алып, әлемдік әдебиет жеткен биік өрені бағдарлады.

Қорыта келгенде айтарымыз, XX ғасыр басындағы әдебиет өкілдері жазба әдебиеттің дамып, әлемдік әдебиеттер қатарына қосылуына, жаңа жанрлардың игеріліп, мазмұн мен пішіннің бір-біріне сай бірлікте болуы жолында аянбай еңбек етті. Қазақ ақын-жазушылары көркемдік деңгейі жоғары туындылар тудырып, олар кейінгі асқар биіктерге жол ашқан шығармалар болды.

Студентерге өзін-өзі бақылау сұрақтары мен тапсырмалар:

1. XX ғасыр бас кезіндегі Қазақ даласындағы тарихи және қоғамдық-әлеуметтік жағдай сипаты.
2. Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси күрестерінің көріністері.
3. XX ғасыр басындағы басылымдар және олардың әдеби-көркем шығармашылықпен байланысы.
4. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде әдеби бағыттардың басты ерекшеліктері.
5. XX ғасыр басындағы жазба әдебиет өркендеуінің негізгі сипаттары.

Реферат тақырыптары:

1. XX ғасыр басындағы қоғам және әдебиет
2. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі негізгі ағымдар-бағыттар.
3. Шығармашылық тұлғалар ұстанымдары мен ізденістерінің басты ерекшеліктері.

4. XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарындағы әдебиет мәселелері.
5. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы.

СӨЖ тақырыптары:

1. XX ғ.б. қоғамдық-әлеуметтік жағдай және әдебиет.
2. XX ғ.б. қазақ зиялыларының саяси көзқарасы.
3. XX ғ.б. оқу-ағарту ісінің өркендеуі.
4. XX ғ.б. қазақ баспасөзі.
5. XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі әдеби бағыттар.

ДІНИ-АҒАРТУШЫ БАҒЫТТАҒЫ АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАР

Бағыттың басты сипаты мен көрнекті өкілдері. Бұл бағыттағы ақын-жазушылар негізінен діни білім алып, шығыстық өркениетті мұрат тұтқандықтан замана сыры, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге сол көзқарас тұрғысынан қарайды. Сондықтан да, олардың көпшілігі батыстық үрдістен өріс алған Ресейдегі қоғамдық өзгерістердің шынайы себебін, олардың сан қырлы сыр-сипатын нақты ажырата алмағанын ашық айту керек. Бұлардың шығармашылығында ел қамын ойлаған тынышсыздану, халықты қайтсем түзу жолға салам деген киналыс бары рас, бірақ бұл халден арылар нақты жолды олар түптеп көрсете алмады. Өз заманына қарай ілгершіл ой-пікірлері мол болғанымен, кейбірі көбіне біржақтылыққа бой ұрып, жалаң түрдегі діншілдікті насихаттау жолымен кетті.

Шығармашылық тұрғыдан алғанда бұл бағыттағы ақындар өздері нәр алған шығыстың озық үлгілі әдебиетінен үйреніп қана қоймай, шығыс шайырларының көрнекті шығармаларының бірсыпырасын қазақ тіліне аударды. Шығыс сюжетіндегі тақырыптарға негіздеп өздері де шығармалар жазды. Сөйтіп нәзирашылдық дәстүрді дамытты. Шығыстың классикалық әдебиетінің қазақ сахарасына кеңінен таралуына ең игілікті еңбек еткен осы бағыттағы ақын-жазушылар. Діни-ағартушы ақындар шығармашылығына тірек болған

қазақ поэзиясының арғы арналарындағы Ахмет, Яссауи, Рабғузи, Ахмет Жүйнеки т.б. шығармашылықтары, әдебиеттегі діни сарындар. Бұл бағыттағы ақындардың бір тобына тән ерекшелік-қиссашылдық, кітаби сюжеттерге еліктеушілік. Жалпы алғанда діни-ағартушы ақындар өз дәрежесінде қазақ поэзиясынан көркемдік деңгейін биікке көтерді. XX ғасыр басындағы поэзияның жанрлық тұрғыдан баюына елеулі үлес қосты.

Діни-ағартушы бағытта шығармашылық мүмкіндіктері әр-түрлі ақындар еңбек етті. Бірақ шығармасының мазмұны, түрі әрқилы, идеялық көзқарастары сан алуан, шеберлік деңгейі түрліше болғанымен, бұл бағыттағы ақындарға тән бірнеше басты белгілер бар. Бірінші белгісі – бұлар – діни мектептерде оқып мұсылманша білім алған ақын-жазушылар. Олардың орыс оқуымен, орыс жазушыларының шығармаларымен атүсті ғана таныстығы болды. Екіншіден, бұлар – шығыс әдебиетін, оның түрлі әдеби мектептерін жетік біліп, озық үлгілі дәстүрін, көркемдік тәсілдерін өз бойына үйір етіп, өз шығармаларын сол деңгейде жазуға талпынғандар. Үшіншіден, бұлар қаршадайынан діни тақырыптағы шығармаларды, ертегі-аңыздарды, қисса-дастандарды жаттап, ондағы кейіпкерлерге еліктеп, сондағы өсиет-өнегеге тұщынып өскендер. Кейін құрғақ еліктеуден, мағынасыз жаттаудан құтылып, діни ілім-білімге бой ұрып, іздегендерін дін жолынан тапқандар. Төртіншіден, бұлардың көпшілігі ірі медреселерде білім алып, Ташкент, Бұқара, Қазан, Стамбул сияқты діни орталықтарда болып, ислами әдебиеттің классикалық үлгілерімен танысып, діни ілімнің қыр-сырын жетік меңгергендер болуы.

Бұл бағыттағы ақын-жазушылардың кейбірі Шәді Жәңгіров, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхысламұлы, Шораяқтың Омары, Мәулекей Жұмашев т.б. бірыңғай қиссашылдықпен айналысып, шығыс, ислам сюжеттеріне шығарма жазып, нәзирашылдықты дамытты. Олардың шығыс сюжетінен, діни кітаптардан аударып, өз бетінше жазған шығарма-дастандарын мынадай топтарға бөлуге болады. Діни тақырыптағы қиссалар: “Зарқұм”, “Мәлікаджар”, “Кербаланың шөлінде”, “Сал-Сал”, “Мұхамед-Ханафия”, “Сүлеймен

пайғамбар”, “Жұм-Жұма”; Қиял-ғайып ертегі іспетті қиссалар: “Шәкір-Шәкірат”, Сейфіл-Мәлік – Бәдіғұл-Жамал”, “Шаһмарал”, “Абушахма”; Ғашықтық қиссалар: “Жүсіп-Зылиқа”, “Таһир-Зухра”, “Ләйлі-Мәжнүн”, Мұңлық-Зарлық”, “Боз жігіт”; Батырлық қиссалар: “Рүстем-Дастан”, “Кескен бас”, “Ескендір”, “Қисса Баһрам” т.б.

Міне осы шығармаларды жазған, тәржімалаған ақындарды қиссашыл ақындар деуіміз керек. Өйткені оларға тән творчестволық еңбектің негізгі өзегі осы қиссашылдық. Ал енді бізде қиссашыл-кітаби ақындар деген ұғым бар. Бұл ұғым әлі күнге дейін пікір таластарға арқау болып келеді. Негізінде бұл топқа бұрынғыдай М.Қалтаевты, Н.Наушабаевты, М-Ж. Көпеевті қосу өте қате болар еді. Олар – өзіндік стилі, әдеби беті, бағыты қалыптасқан ақындар. Кітаптарында кейбір арабтан, парсыдан, татардың жазба тілінен ауысқан сөздер жүр екен деп “кітаби” ақын атандыру – ешбір әдеби танымға сиымсыз нәрсе. Онда “Оян, қазақты” жазған М.Дулатовты да осы топқа жатқызуға тура келеді. Оның осы кітабында түсініксіз сөздер жетерлік.

Әңгіме кітаби сөздер де емес, ақынның мақсатында. Біз ХХ ғасыр бас кезіндегі түрлі кітаптардағы шығармаларды мейлі ол қарасөзді болсын, мейлі өлең түрінде болсын тәржімалап, немесе сол сюжетті негізге ала отырып соған еліктеп шығарма жазған, яғни қисса-дастан тудырған, өзгедей шығармашылықпен айналыспаған ақындарды кітаби-қиссашыл ақындар деуіміз керек. Бұларға Ақылбек Сабалұлы, Мәулекей Жұмашев, Жүсіпбек Шайхысламұлы т.б. жатады. Себебі олар өзіндік өлең жазып, оны кітап етіп бастырған емес. Жәй ауыл арасындағы тіршілікте айтқандары бар шығар, бірақ олары көп емес, әрі сапасы да талапқа сай емес. Олардың сіңірген еңбегі – шығыстық үлгідегі қисса-дастандарды көбірек жазып қалдыруы және оны өзгеше бір әдеби дәстүр, әдеби мектеп дәрежесіне көтеруі. Бұл дәстүр Қазақ даласына кеңінен қанат жайған. Ол Алтайда да, Атырауда да, Сырда да, Жетісуда да өз жемісін беріп, небір майталман жүйріктерді еліктірген.

Кенестік кездегі әйтеуір сол тұстағы идеяларға жат көзқарасты айдар тағып, ат қойып аластауды әдетке айналдырған мақсаттан туған “Кітаби-киссашылдықты” Мәшһүрдей, Мақыштай, Нұржандай ақындық өнердің, асыл сөздің шеберлеріне айдар ғып тағу, олардың “шекпендеріне” тарлық жасайды. Олар – діни ағарту тұрғысынан ұлттық поэзиямыздың өресін биікке көтеріп, әдебиет тарихында өзіне ғана тән ақындық қолтаңбасын қалдырған өнерпаздар.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1858-1931). Мәшһүр Жүсіп Көпеев 1858 жылы Баянауылда Найзатас деген жерде дүниеге келген. Ол 5 жасында медресеге барып, алғашқы дәрісін алады. Кейінірек М. Көпеев Бұқара, Түркістан, Ташкентке бірнеше рет барып, білім жетілдірген. 1907 жылы ақынның 3 кітабы жарық көреді («Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз»). «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» атты кітабында замана шындығын суреттеп, көкейкесті мәселелерді көтере білді. Суреткер ақын ретінде ілгерішіл ой айтып, қоғамдық өмірді әлеуметтік шындық тұрғысынан көрсете алды. Сол тұстағы саяси ахуалды дәл аңғарғандықтан, өлеңдеріндегі ой-орамдары қазақтың алдыңғы қатарлы зиялыларының ой-пікірлерімен ұштасып жатады. «Хал-ахуал» жинағында ақын отаршылдықпен ере келген кесірлі құбылыстарды ашып көрсетіп, ел-жұртын қанап отырған билер мен әкімдердің, озбыр байлардың жағымсыз бейнесін суреттейді. «Сарыарқаның кімдікі екендігі» кітабындағы өлеңдерінде ұлт мүддесін көбірек көтеріп, халықты оянуға, өнерге, оқып жетілуге, мәдениетті ел болуға шақырды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев – негізінен діни-ағартушы ақын. Шығармашылығындағы басты желі діни-таным төңірегінен өрбіп жатады. Яғни, діни-таным оның әрбір айтар ойына, толғамына тірек қызметін атқарады. Мәшһүр Жүсіптің ел жайына, ұлт мәселесіне арналған өлеңдері азатшылдық, бостандық, тәуелсіздік ұғымдарын алға шығарады. Ол еркіндік пен әділдік үстемдік құрған елді аңсап қана қоймай, сол еркіндік пен тәуелсіздікке жеткізер әділетті

жолбасышы да іздейді. Өлеңдерінде солардың өз көкейіндегі, өз ойындағы бейнесін сомдайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев өлең толғауларымен бірге мысалдар да жазған. Ақынның «Жарты нан хикаясы» атты мысал өлеңі өзінің терең мәнділігімен де, айтар өсиетінің өрелігімен де құнды. Ақын адамның жарқыраған жалған нәрсеге әуестігін, өзінде барды місе тұтпай өзгедегіге қызыққаннан опық жейтін мінезін міней көрсетеді. Ақын ойының өзегі – діннің ғибадаттары мен өмірдегі адамдық істің бүтіндігі, бірлігі. Мәшһүр Жүсіптің тәлім-тәрбиеге бағытталған мысал өлеңінің бірі – «Шайтанның саудасы». Шайтан бейнесі арқылы ол адамдар бойына үйір еткен қастық, жауыздық, жамандықтарды таратушы тылсым күш иесін көрсетеді. Сол арқылы адамдар арасындағы алауыздық, зұлымдық, қызғаншақтық, өтірік айту, ғайбаттық өркен жайғандығын мензеп және ел ішінде соны таратушыларды, эзәзілдің тіліне ергіштерді өткір сынға алады. Онысы мысал жанрының табиғатына сай орынды шыққан. Ақынның мысал өлеңдерінен түйгеніміз, бұл жанрда да ақынның діни-ағартушылық бағытынан алшақтамай, қайта сол бағыттағы ойын өрістете түскендігін аңғарамыз.

Мәшһүр Жүсіп – бірнеше ірі дастандар да жазған ақын. Бірақ олар кезінде жарияланбай, қолжазба күйінде тараған. Оның кейбірі жеке адамдардың өмірін өзек етсе («Жантемір қажы», «Шонтыбай қажы», «Нүсіп хан» т.б.), енді бірі құран сюжеттерінен, шығыстық желіден алынып, солардың негізінде жазылған («Жер мен көк», «Хаятбақшы», «Миғыраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі туралы», «Гүлшат-Шеризат» т.б.) Жалпы алғанда, ол діни-танымдық ойларын шығармашылығында орын алған өзге тақырыптардың негізімен ұштастыра білген. Әр өлеңнен дінді арқау ете отырып еркіндік пен азатшылдықты ұран қылып көтерген ақын мақсатын айқын аңғарамыз.

Ақынның артында қалдырған мол мұрасы тек өлең-жырдан ғана тұрмайды. Оның өз қолымен жазып қалдырған қолжазбасы зерттеушілердің айтуы бойынша отыз томдай. Онда қазақ халқының

тарихы мен салт-дәстүрі, өнері мен әдет-ғұрпына қатысты ұшан теңіз мұра бар.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев – өмір бойы ғылым-білім үйреніп ізденіспен өткен. Ғылым-білім арқылы ұлтының санасын оятуға ұмтылып, тура жолды нұсқай білген ғұлама жанның бірі. Ол ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің әр түрлі саласында қалдырған мол мұраларымен қазақ әдебиеті тарихының тарихының аталған кезеңінен ерекше орын алады.

Мақыш Қалтаев (1869-1916). Ақмола маңында туып өскен. М.Қалтаев шығармаларында діншілдік сарын өте басым болып келеді. Жалпы адамзаттық имандылыққа көбірек үндейді. Дінді – адам жанының рухани тазаруы ретінде ұсынады. Кейде пәни дүниеден жақсылық таппай, бақидағы қызықты жырлау арқылы қайшылыққа ұрынатын тұстары бар. 1907 жылдан бастап шығармашылықпен айналысып, 1907-1913 жылдар арасында сегіз кітап шығарған. М.Қалтаев ХХ ғасырдың басында ең көп кітап жазған ақынның бірі болып табылады.

М.Қалтаевтың “Қалтайұлының қазақ ахуалынан бәхас еткен манзұмасы” (1907) “Қазақтың айнасы (1910), “Біраз ғибрат сөз” (1910), “Насихат казахия” (1911), “Бар оқиға” (1912), “Тура жол” (1912) атты жинақтарының тақырыптары ортақ, бір сөзбен айтқанда, қазақ жайы. Татар ақындары З.Кәрімиден аударған “Айна”, “Сақ-сұқ” өлеңдер жинағы бар. Бұл аудармаларда ақынның өзіндік қолтаңбасы айқын сезіліп тұрады.

Діни көзқарас жетегінде бола тұра, Мақыш – өз кезінде замана шындығын дұрыс пайымдай білген ақын. Оның жинақтарына енген өлеңдерінен (“Аплогондай адамдар кедей болып” т.б.) қазақ қозғалысындағы әлеуметтік теңсіздікті көре алғанын айқын байқаймыз. Ақын дүние, тіршілікке өз көзқарасын білдіріп, өлеңдерінде өзіндік ой-пікір қорытуға өте шебер. Шығармаларында алланы шын сүю, Мұхаммедтің үмбеті болу тәрізді рухани тазарудың ұлы мақсаттарына жетелеумен қатар, ой астарында өмірдің қиындығына төзу, алланың бергеніне масаттанбау тәрізді адами асыл

қасиеттерге тәрбиелеу мақсаты басымдау жатады. М.Қалтаев өлеңдерінде ұлттық мүдде жоғары қойылып, Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілік ерекше шабытпен жырланады.

Алғашқы шығармасы “Қалтайұлының қазақ ахуалынан бәхас еткен мәнзұмасының” өзінде-ақ қазақ тұрмысына тән, содан туындайтын әлеуметтік мәселелерді өткір көтере білді. Діни уағыз айта отырып, өмір шындығынан алшақ кетпей, бақилық шындықтан фәнилік шындықтың болмысын ашады. Алланы адамға қуат берер рухани күш деп біліп, тіршілік тірегі іс-әрекет, ізденіс деп түсінеді. Діни-пәлсапалық түйін-дері көбіне қарапайым қазақи ұғыммен астарлас болып келеді. Өз дәуіріндегі қазақ даласында қалыптасқан кейбір кертартпа әдет, теріс мінез-құлықтарды ашық түрде ащы сынайды.

“Бар оқиға“, “Насихат“ жинақтарындағы өлеңдерінде пайдалы іске ұмтылу, еңбекқорлық сияқты жақсы қасиеттерді дәріптейді. Дінді арамдық істеріне бүркеу еткен екіжүзділікке қарсы болып (“Қаж хаһында“), дін тазалығы үшін күрес жүргізуге тырысады. “Өнерге тағлым үшін бала берді“, “Өнерге жабыспасақ іс бітпейді“, “Михнат босқа кетпес қиналсаңыз“ атты өлеңдерінде өнерді дәріптеу айқын көрініс табады. М.Қалтаев шығармашылығының басты тақырыптарының бірі – әйел теңсіздігі. “Сәбия қыз“ өлеңі – осының нақты мысалы.

“Қазақтың айнасы“, “Біраз ғибрат сөз“ жинақтарының өлеңге қойылар талап тұрғысына сапасы өте жоғары. “Біраз ғибрат сөз“ жинағындағы мысал өлеңдерінің (“Есектің ойнауы“, “Аз үмітпен көп зарар берер“, “Бал құрты мен шыбын“, “Жақсылыққа жамандық“, “Пақырлық пен Байлық“ т.б.) тәрбиелік мәні зор. Мақыш – қазақ әдебиетіндегі мысал жанрын дамытушы, өркендетушілердің бірі.

“Тура жол“ жинағында дүние, жан, рух туралы түсініктер діни ілім-біліммен астасып жатыр. Ақынның қазақ тарихына көз жіберіп, хандар мен төрелердің озбыр іс-әрекеттерін ашар тарихи деректерді алға тартуы (“Қазақтың ханы болған төрелері“) – оның өткенге өзінше қарайтындығының белгісі.

М.Қалтаев шығармашылығына тән басты ерекшелік адамдық, адамгершілік қасиеттерді ардақтап, жалпыға ортақ ілгершілікті қолдайтыны. Мақыш – өмірден түйгендерін, оқыған-білген нәрселерін қарапайым қазақы тілмен ұйқас, ырғаққа түсіріп, баяндау тәсілінде жазуға бейім ақын. М.Қалтаев поэзиясының идеялық маңыздылығы, мазмұн байлығы көбіне уақыт тынысын тап басып, замана құбылысын дәл танып, өз өлеңдерінде күрделі ойларды арқау еткен пікірлер толғайтынынан көрініс табады. М.Қалтаев поэзиясында жалаң дидактиканың көрініс беріп қалатынын жасыруға болмайды. Ақынның тіл шұбарлығына жол беріп алатындығы да бар. Өлең жолдары араб, парсы, татар тілдеріндегі сөздермен араласып кетіп, қазақ тіліне тән ұйқас, үндестік заңдары бұзылып отырады.

Жалпы алғанда, М.Қалтаев – өз дәуіріндегі күрделі мәселелерді қозғап, халықты оятуға күш салып, өнерғылымды насихаттап, ағартушылық әдебиетке елеулі үлес қосқан ақын.

Әбубәкір (Кердері) Шоқанов (1958-1912). Ақтөбе облысында туып өскен. Әбубәкірдің 1903 жылы “Әдебиет қазақия” деген кітабы шыққан. Бұл кітаптың өз кезеңіндегі маңызы зор. Ондағы өлең-толғаулардың тақырыбы әркелкі. Ақынның заман жайы, қазақтың бұрынғы хал-жайы, қоғам, адам жайлы өзіндік ой түйіндері өте мол. Дін жолына, ғылым-өнерге үндеуде өз дәуірі тұрғысынан алғанда ілгершілдік көзқарастары бар. Ол өз тұсындағы қазаққа тән емес жат құбылыстарды, ел арасындағы жағымсыз мінез-құлықтарды аяусыз сынады. Өлеңдерінің көбі отаршылдық озбырлыққа қарсылықты сарында жазылған. Көбіне өткен өмірдің жақсылықты жақтарын поэзиясына арқау етіп, бүгіннен түңілгендей сипат танытады. “Сырқау болып жатқанда” өлеңіндегі өмір, адам туралы толғаныстары, ақындық ой-топшылаулары өте мәнді. Адам өмірінде ғылымбілімнің алар орны туралы ақын орнықты ой-пікірлер айтқан. “Заманның опасыз халінде айтқан өлеңінде” өз заманының келбетін кеңінен суреттейді. Өсиеттерінің өмірмен тығыз байланыстылығы бар. “Әбубәкір молланың ноғай халқына насихат қылып айтқаны” толғауында түркі тектес

халықтарды бірлікке, ынтымақтыққа шақырып, діндес, тілдес ұлттардың бірлігін жақтайды. Жалпы алғанда, Әбубәкір шығармашылығындағы өмір өзгерісін, қайшылықтарды сынау, ең алдымен, діни ұғыммен астасып отырады.

Нұржан Наушабаев (1859-1919). Қостанай облысында туып-өскен. “Манзұмат қазақия” (1903), “Алаш” (1910) атты кітаптарының XX ғасыр басындағы әдебиетте өзіндік орны бар. Нұржанның Сапарғалимен айтысы негізінде “Жұмбақ айтысы” (1903) кітабы да басылып шыққан. Бұл айтыста ақындардың білімі, ой-өріс кеңдігі көрініс тапқан. Нұржан поэзиясындағы шағын жанрлардың әркілі түрлері молынан кездеседі. Нұржан назым, терме, тақпақ т.б. жанрларда елеулі еңбек еткен. Шығармаларында заманаға деген өзіндік көзқарастары молынан көрініс тапқан. Өлеңдеріне тақырып қоймай, бірінші назым, екінші назым деп атаған. Замана құбылысын жалпылама сипаттамай, өлеңдерін нақтылыққа бейімдей білген. Оның жеке мінез-құлықты, жағымсыз адами пендешілікті сынау тақырыптарындағы және әзіл-сықақ өлеңдерінде қазақ әдебиетінің бай дәстүрі, ауыз әдебиеті үлгілерінің сипаты басымдау келеді. Нұржан “Назымдары” – дарынды ақынның өзіндік ізденістері. Шығармашылығының өнбойына діндарлық арқау болған. Көбіне “заман азды” деген ойды өзек етіп, соның мән-мағынасын ұғынуға ұмтылады. Кейде өмір шындығына терең бойлай алмай қалатын сәттері де кездеседі. Мәселен “Манзұмат қазақия” атты кітабында қазақтың шығу тегі туралы ел аузындағы аңыздарды кейінгі діни шежіремен өзектес алып, қайшылыққа ұрынады. Н.Наушабаев шығармаларында өз дәуіріне сай жетістіктер де, кемшіліктер де бар. Олардың ара салмағын алдағы уақыт айқындайды.

Мұса Молда Байзақов (1849-1932). Түркістан өңірінде туып-өскен. Мұса молда шығармашылығында шығыс дәстүрі басым. Датқадан шығып, кедейленген ақын өмір шындығын шынайы суреттеуге өте бейім боп келеді. Бұрынғы өмір қалпына өз заманы шындығынан

қарап, сын сөзімен байыптап, кемшіліктерін тауып, сынай біледі. Өлеңдерінде сыни көзқарас мол кездеседі (“Есім аға“, “Қайраты бұл дүниенің мал менен пұл“, “Сайлау деген елге бір бүлік болды“ т.б.). Мұса молда өлеңдерінде ғылым-білімге үндеу басым болып келеді (“Харакетке жаратқан адамзатты“, “Ғылымсыз болып қартайсаң“, “Жолаушымыз отырсақ, жатсақтағы“ т.б.). М.Байзақов – мысал жанрын дамытуға өзіндік үлес қосқан ақын (“Тышқан мен түйе“, “Жолбарыс пен түйе“, “Қайырымды қыз бен қайыршы“ т.б.). Ақынның эпикалық жанрда жазылған шығармалары ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі елеулі табыс болып саналады. Поэмалары (“Ұры мен жолбарыс“, “Опасыз жар“, “Сұлу әйел мен молда“) көбіне шығыстық желіге, ауыз әдебиетіндегі аңыз әңгімелерге негізделіп жазылған. Мұса молда – айтыс өнерін дамытуға да үлес қосқан, әдебиетке жазба айтыс үлгісін әкелген ақындардың бірі. Оның “Манат қызбен айтысы“ хат арқылы айтысудың озық үлгісі болып табылады. Оңтүстік өңірінде жиі кездесетін бұл дәстүрді Молда Мұса биік деңгейге көтерген. Ақын кеңес дәуірінде де біраз шығармалар жазған (“Жаңа заман“, “Талапты жастар“, “Октябрьдің 14 жылдығына“ т.б.). Жалпы алғанда, Мұса Молда Байзақов – діни көзқарасты өз шығармаларында орынды пайдаланып, тәрбиелік мәні зор шығар-малар туғызған өз заманына сай ақын.

Шәді Жәңгіров (1855-1933). Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ өңірінде туып-өскен. Шығыстың озық үлгілі әдебиетінің нәзирагөйлік дәстүрін берік ұстанған, шығыс поэзиясындағы белгілі тақырыптар мен сюжеттерді өзінше жырлап, идеясы мен мазмұны тұрғысынан мүлдем жаңа, төл туынды жасаған ақын. Бұл саладағы шығармаларының (“Қисса қырық уәзір“ (1911), “Назым Шәһир дәуіріш“ (1913), “Қисса Бәлғәм Бағур“ (1910), “Хайбар қиссасы“ (1913). “Хикаят халифа һәрун Рашит“ (1917) т.б. ХХ ғасыр бас кезіндегі қазақ поэзиясындағы дастан жанрының қалыптасуы мен дамуына игі әсері өте зор. Шәдінің төл тума шығармаларының (“Ресей патшалығында Романов нәсілінен хұқмынарлық қылған патшалардың

тарихтары, һәм ақтабан шүбырыншылық заманынан бері қарай қазақ халқының ахуалы“ (1912), “Келіннің бетін ашатын терме“ (1915), “Хикаят Орақ-Күлше“ (1917), “Қарынның жер жұтқан оқиғасы“ (1917) т.б.) XX ғасыр басындағы әдебиетте өзіндік орны бар. Ақын неге екені белгісіз күнделікті өмірді, қоғам жайын аз жырлап, өткен өмір мысалдары негізінде жалпы адамгершілікті, ізгілікті насихаттайтын шығармаларды басымдау жазған. Оның діни-ағартушы екендігі шығармаларында ертедегі шығыс әдебиетінде қалыптасқан сопылық сарынның мол болуынан көрініс табады. Жастайынан ел басындағы ауыртпалықты көріп өскен ақын өзінің төл өлеңдерінде ел билеген әкімдерді, кейбір байларға тән дүниекоңыздықты, озбырлықтарды еркін сынап отырады. Оның “Бөрбас байға“, “Отыншы байға“, “Бір молдаға“ т.б. өлеңдерінде өмір шындығы реалистік түрде көрсетілген. Жалпы алғанда, Шәді шығармашылығының XX ғасыр басындағы әдебиеттегі эпикалық жанрды өрістетуде ерекше орыны бар.

XX ғасыр басында бұлардан басқа да қиссашыл, кітаби ақындар да болғандығын жоғарыда айттық. Жүсіпбек Шайқысыламұлы, Ақылбек Сабалаұлы тәрізді ақындар көбіне тек дайын сюжетті қиссалар жазып, немесе бастырып шығарумен айналысқан. Шығармаларының қай-қайсысында болмасын діни уағыз, дін құдіреттілігі жайлы ойлар өріс тауып отырған.

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде діни-ағартушы ақындар өзіндік бет-бағдарын айқын танытқан. Олардың шығармашылығы көлемі жағынан аса мол, жанр, түр жағынан мейлінше бай болып келеді. Талант, дарындары әрқилы ақындардың, өзіндік қолтаңбалары да әр-қилы. Бұларды біріктіретін басты белгі – діни-ағартушылыққа бағытталған мақсат-мұраттары.

Студентерге өзін-өзі бақылау сұрақтары мен тапсырмалар:

1. XX ғасыр бас кезіндегі діни-ағартушылық бағыттың сипаты.
2. Бағыттың көрнекті өкілдері және шығармашылығы.
3. Олардың әдебиеттегі өзіндік орны.

4. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық бағыттың басты ерекшеліктері.

5. XX ғасыр басындағы жазба әдебиеттің өркендеуіне қосқан үлесі.

Реферат тақырыптары:

1. XX ғасыр басындағы қоғам және әдебиет

2. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылар.

3. Олардың шығармашылық ұстанымдары мен ізденістерінің басты ерекшеліктері.

4. XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарындағы дін мәселелері.

5. XX ғасыр басындағы қазақ прозасындағы дін тақырыбы.

СӨЖ тақырыптары:

1. XX ғ.б. қоғамдық-әлеуметтік жағдай және әдебиет.

2. XX ғ.б. діни мектеп-медреселердің әдебиетке ықпалы.

3. XX ғ.б. оқу-ағарту ісінің өркендеуі.

4. XX ғ.б. діни-ағартушылық бағыттың зерттелуі.

5. XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі әдеби бағыттар.

АҒАРТУШЫ-ДЕМОКРАТТЫҚ БАҒЫТТАҒЫ АҚЫН- ЖАЗУШЫЛАР

Бағыттың басты сипаты мен көрнекті өкілдері. Жаңа ғасыр басындағы қоғамдық-әлеуметтік дамуға сай қоғамдық ой-сана мен озық идея сан-алуан өзгеріске ұшырап, жаңа өрлеуге бет алды. Бұл әдебиетке де өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Жаңа ғасыр өрінде дүниеге келген түрлі бағыттардың ішінде ағартушы-демократтық бағыттың орны ерекше.

Ағартушы-демократтық бағыттың құрамында қаралатын ақын-жазушылар XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосты. Олар қазақ әдебиетін шын мәніндегі өнери жазба әдебиет деңгейіне көтеріп, өмір, дәуір сырын шынайы сипаттап, терең ашуға ұмтылды.

Бұл бағыттағы ақын-жазушылардың білім деңгейлері түрліше сипатта болып келеді. Көбі сауатын қазақша-жаңаша (жадидше) оқумен ашып, кейін орыс мектептерінде оқып, дүниелік ғылым-білімнен молынан хабардар болып өсті. Олар негізінен орыс-батыс әдебиетіне еліктеп, сол деңгейде шығарма жазуға талапталды. Жазушылықпен бірге қоғам қайраткері ретінде де танылып, ұлтының ертеңі көбірек толғандырды. Қоғамдағы саяси өзгерістерді де жіті танып, соның нәтижесінде қазақ қоғамына қажетті жайларды дұрыс бағдарлай алды.

Бұл бағыттағы ақын-жазушылар өз шығармаларында ағартушылыққа үндей отырып, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктерді де көре білді. Сөйтіп демократиялық ой-пікірлерді алға шығарды. Қоғамдағы қайшылықтарды құрғақ сынап қоймай, әрқайсысы әл-қадарынша оның кесір-кесапатын жоюдың өзіндік жолдарын ұсынды. Қоғамдық-әлеуметтік өмірді, замана сипатын, дәуір шындығын кең көлемде суреттеуге ұмтылудың нәтижесінде қазақ әдебиетінің жанрлық тұрғыдан баюына өлшеусіз еңбек сіңірді.

Бұл бағыттағы ақын-жазушылар қазақ арасындағы ілгершіл қоғамға жат ескілік қалдығын, теңсіздікті, отаршылдық саясатты аяусыз сынады. Халықты оянуға, мәдени шаруашылық жақтан жетілуге, еңбекке, оқуға, алдыңғы қатарлы елдер мәдениетінен үйренуге, отырықшылдыққа, қала салуға үндеді. Әлеуметтік теңсіздіктің басты көрінісі ретінде әйел теңсіздігін алып, өздерінің негізгі шығармаларына осы тақырыпты арқау етті.

Олардың жазба әдебиетті өркендету мақсатындағы жанрлық ізденістері жазба әдебиеттің құр еліктеу дәрежесінде қалып қоймай, ұлттық төл әдебиетіміздің қалыптасуына жол ашты. Сөйтіп жазушылық қолтаңбалары айқындала түсіп, әрқайсысының өзіндік тақырыбы, ой-пікірі, стилі, өзіне ғана тән шеберлік мектебі қалыптасты.

Ағартушы-демократтық бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығы шын мәніндегі сыншыл реалистік дәрежеге көтеріліп, дүние құбылысын кең, терең негізде ашты. Бұл бағыттың

өкілдеріне таза әдеби шығармашылықпен айналысып, кәсіптік деңгейдегі жазушылық шеберлікке көтерілген Ш.Құдайбердиев, С.Торайғыров, М.Сералин, С.Дөнентаев сынды ақын-жазушылармен бірге шығармашылығы ағартушылық-ұстаздық қызметтерімен тығыз байланыста өрістеген С.Көбеев, Б.Өтетілеуов, Т.Жомартбаев сынды тікелей ағартушылық тақырыпта қалам тербеген ақын-жазушылар да жатады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858-1931).Ш. Құдайбердиев 1858 жылы 11 шілдеде Шыңғыстау бөктерінде дүниеге келген. Шәкәрім өзінің жарты ғасырдан астам шығармашылық жолында мол әдеби мұра қалдырды. Ақын шығармаларының басым көпшілігі қазан төңкерісіне дейін жазылып, біразы баспада жарияланып, кезінде өз бағасын алған. Шәкәрім – ең алдымен ойшыл ақын. Азаматтық поэзияға тән биік асқақтық, өмір құбылысына терең үңілген таным–толғам Шәкәрім өлеңдерінің басты идеялық тұғырына айналды. Ақынның шынайы азаматтық болмысын, ақындық сенім көзін айқындайтын басты тақырыптар – қоршаған орта, табиғат әлемі, тартысты қоғам, қоғамдағы адам, оның болмысындағы қадір-қасиет, адамгершілік қағидалары және мінез-құлық, тәрбие негізі. Шәкәрімнің төл-туындысы ретінде саналатын үш поэмасы бар. Олар «Қалқаман – Мамыр», «Еңлік – Кебек», «Нартайлақ пен Айсұлу».

«Қалқаман – Мамыр» - Шәкәрімнің іргелі шығармаларының бірі. Екі ғашықтың махаббат трагедиясын арқау еткен бұл поэма Қалқаман мен Мамыр арасындағы ғашықтық сырын шертеді. Ал «Еңлік - Кебек» поэмасын автор ел ішінде аңызға айналған, болған оқиғаның ізімен жаза отырып, екі жастың махаббат тргедиясының жеке адамның қасіреті ретінде бағаламай, сол тұстағы қазақ қоғамының қасаң қағидаларын ескілікті сананың қасіреті ретінде бейнелеуге ұмтылады. Ш. Құдайбердиев өлең өлкесінде ғана еңбек етіп қоймай, қазақ прозасына да едәуір үлес қосты. Олар, мыналар: «Түрік,қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі», «Мұсылмандық шарты», «Трактаты», «Бәйшешек бақшасы» атты әңгімелер топтамасы, «Мәнді сөздер» атты

офоризмдері, «Шын бақтың айнасы», «Мен жетпіс екі жасқа келгенше» толғамдары және «Әділ мен Мария» романдары.

Шәкәрім әңгімелері шығыстық мазмұнда, халық ауыз әдебиетінің үлгісімен жазылған ғибраттық-дидактикалық сарындағы дүниелер. Автордың қай әңгімесін алсақ та, байқалатын ерекшелік шағын ғана оқиға, аз сөзден ғибраттық үлгі алатын қорытынды жасап отыруы. Шәкәрімнің шағын прозалық шығармаларында бірде адам болмысын, тағдырын жан-жақты суреттеуге тырысса енді бірде күнделікті өмір құбылыстарының кейбір көріністері, сыр-сипаттары туралы толғамды ой жүйеленеді. Қара сөзді шығармаларының ішінде көлемі жағынан да, көтерген мәселесі жағынан да ауқымдысы «Әділ мен Мария» романы. Автор шығармасын «Қайғылы роман» деп те атаған. Ақын бұл қайғылы романды 1925 жылы май айында, Шыңғыс тауының сыртындағы Шақпақта 67 жасында жазған. Романда ескі қазақ ауылының 1910 жылдардағы өмір тұрмысы, сол кездегі әлеуметтік теңсіздік суреттері, сүйгеніне қосылса да зорлық пен әділетсіздіктің құрбаны болған. Әйел тағдыры шыншылдықпен суреттеледі. Романның идеялық нысанасымен әлеуметтік астарына келетін болсақ, мұндада қазақ қоғамындағы әйел теңсіздігі, махаббат еркіндігі жолындағы күресі арқау болған.

Шәкәрім шығармасын оқи отырып, сол кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, этнографиясын, салт-дәстүрін қоршаған орта табиғатын ұтымды пайдаланғанын байқаймыз. III. ҚҰдайбердиевтің «Әділ мен Мария» атты прозалық шығармасы – ұлттық әдебиетімізді байытқан, өз заманының шындығын дәл, шынайы жеткізе білген, біздің әдебиеті тарихымыздан өзіне лайық орын алуға тиіс, көркем шығармалардың бірі.

Сонымен Шәкәрім - әдебиеттің көптеген жанларында туындылар жасаған қаламгер. Шығармашылығының басты тақырыптары сол кездегі қазақ қоғамының бір саласын қамтыған. Ол әсіресе, Абай үлгісін шашуда елеулі еңбек етті. Сондықтан Абай дәстүріндегі көркемдігі жоғары, мазмұн, түр жағынан сонылығы басым, үлкен

қоғамдық-әлеуметтік мәні бар лирикалар туғызды. Абай ұстанған ағартушылық, гуманистік көзқарасты қатты қолдады.

Әріп Тәңірберген (1856-1924). Аягөз өңірінде туып-өскен. Өз тұсындағы алуан қырлы әлеуметтік оқиғаларға араласып, сан түрлі қызмет атқарған. Мұсылманша да, орысша да білім алған. Өз кезіндегі өрелі жанның бірі ретінде бағаланып, көп тілді игерген (орыс, түрік, араб, фарсы, қытай). Шығыстың классикалық әдебиетінен де, орыс әдебиетінен де нәр алып өсуіне байланысты шығармашылығында осы әдебиеттер әсері алмасып көрініс тауып отырады. Өлеңдерінде өз дәуірінің өзекті мәселелерін көтере білген. Бірақ жалпы шығармашылығында қарама-қайшылықтар кездесіп қалатын кездері бар. Бірқатар өлеңдері поэзиялық тұрғыдан жатық, ұйқасы келісімді, ой ағыны айқын болып келеді. Кейбір өлеңдері табан астында суырып салмалылықпен шығарылғандықтан да мағынасы жағынан шашыраңқы шығып жатады.

Әріп шығыс әдебиеті үлгісінде қиссаларда жазған (“Зияда-Шамұрат”). Абай мен Әріп арасында ұстаздық, шәкірттік қарым-қатынастар болған. Жалпы шығармашылығын тақырыбына, көтерген мәселелеріне орай шартты түрде төрт салаға бөлуге болады: Сатиралық өлеңдері, ағартушылыққа үндеген өлеңдері, адам баласына тән сезім күйлерін жырлауы, өмір жайлы өсиет-өнеге сөздері.

Ақын отаршылдық саясат зардаптарын тұспалдай айтып, ел басқарған әкімдер мен надан байлардың елге істеген қиянатын ашық сынға алған (“Найман Секікбай қожаға”, “Тұрғали болысқа”, “Тәуірбек болысқа”, “Қабділдә биге айтқаны” т.б.). Бұл өлеңдерінде сатиралық сипат басымдау жатады және тапқыр әжуа, сықақ, әзілге де толы болып келеді.

Әріп біраз өлеңдерінде еңбекті ардақтап, ғылым-білімнің пайдасы жөнінде ой толғайды (“Еңбек туралы”, “Замандасқа”, “Ғылым туралы”, “Шәкірттеріме”, “Шұғбанға”, “Орыстың муссанифы Пушкин дана”, “Халқыма”, “Ғанидің тірлігі” т.б.). Достық, махаббат жайлы өлеңдері де (“Сараға” т.б.) кездеседі. Ақынның өнеге-өсиетті негіз

еткен дидактикалық сарындағы өлеңдері де бар (“Ақыл”, “Дүние туралы”, “Өлім туралы”, “Нәпсіге”, “Иман туралы” т.б.). Бұл топтағы өлеңдерінде Әріп тақырып ретінде алынған мәселелер туралы өзіндік көзқарасын танытады. Онда діни тұжырымдар басымдау шығып жатады.

Әріптің “Біржан мен Сара айтысына” қатысы бар. Кейбір зерттеушілер осы айтысты шығарған немесе әдеби өндеген Әріп деген пікірді ұстанады. Оған дәлел ретінде Қазандағы баспаға 1898 жылы Зайсаннан жіберілген қолжазбаны айтады. Қанша дегенменде Сара мен Әріп арасындағы адамгершілік, достық қатынастар болғандығы рас. Бірақ айтысқа Әріптің қатысы туралы пікір-талас әлі бір жақты шешіле қойған жоқ. Әріп Кеңес тұсында да бірді-екілі өлеңдер жазған. Бірақ шығармашылықпен толыққанды күйде айналыспаған.

Мұхамеджан Сералин (1872-1929). Қостанай облысында туып өскен. Мұхамеджан Сералин – ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының үлкен қоғам қайраткері, белгілі санаткері, көрнекті ақыны, танымал көсемсөзшісі. Қазақша-орысша білімді болған. Оның (“Топ жарған” (1900), “Гүлкәшима” (1903)) поэмалары қазақ жазба әдебиетіне елеулі үлес болып қосылды. М.Сералин өлеңдері қазақ өмірінің, әлеуметтік тұрмысының шындығын танытады (“Бай, патша һәм кедей”, “Бай, қасқыр, аңшы” т.б.).

“Топ жарған” поэмасында Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің нақты шындығы көрініс табады. Поэманың басты кейіпкері Адай жігітінің бостандықты көкसेген ой-арманы Кенесары көтерілісімен желілес беріледі. Поэмада Кенесары-Наурызбай көтерілісін қалың бұқараның жақтауы жеке кейіпкерлер сөздері арқылы беріліп, шындықты ашудың жақсы тәсілі қолданыс тапқан. “Топ жарған” поэмасында Кенесары көтерілісінің қазақ бұқарасының мүддесін қорғаған көтеріліс екендігі қилы тағдырлар тоғысы арқылы көрініс табады. Адай жігіті бейнесі – көтерілісті жүрек қалауымен жақтаған ерлер бейнесінің жиынтық образы.

Поэманың композициялық құрылымының ерекшелігі – ақынның орыс классикасынан үйренуінің дәлелі. “Топ жар-ған” поэмасында тіл сонылығы бар. Тарихи шындықты, нақты өмірді тың теңеу, көркем суреттеулермен бере білген ақын поэмасының тарихи мәні өте зор.

М.Сералиннің “Гүлкәшима” атты шығармасы (1903) – қазақ өмірінен алынып жазылған лирикалық поэма. Поэманың негізгі идеясы бас бостандығын аңсаған жастар мен әйел теңсіздігін жырлау болып табылады. “Гүлкәшима” поэмасы – махабатты жырлауда жазба кәсіптік әдебиет деңгейінде жазылған, өмір шындығын нақты көрсететін шынайы көркем туынды. Поэмада жекеленген бөлімдердің жүйелігі мен тұтастық желісі бар.

Ақын ескілікті әдет-ғұрыптарға және қазақ қоғамының кертартпа күйіне бас кейіпкердің (Баймағамбет) өлімі арқылы наразылық білдіреді. Поэмада еркіннен айрылған адал жардың сезім тазалығы жырланады. Шығарма сюжеті авторлық шешім арқылы жаңа жүйеде құрылған. Оқиғаның өрбуі көбіне хат арқылы беріліп, авторлық көзқарас арқылы түйінделіп отырады. Поэманың публицистикалық сипаты басым. Онда ауыз әдебиеті дәстүрінің белгілері де кездеседі. Поэмада қазақ тұрмыс-салты кең көрініс тапқан. М.Сералиннің “Гүлхашима” поэмасы ХХ ғасыр бас кезіндегі қазақ поэзиясының ірі табысына саналды. М.Сералин “Рустам-Сухраб” дастанын орыс тілінен аударған (Жуковский). Шығыстың классикалық шығармасы “Шаһнаманың” тұңғыш рет қазақ тіліне аударылуының тарихи маңызы өте зор.

М.Сералиннің журналистік қызметі “Айқап” журналын шығарумен тығыз байланысты. Журналдың бас редакторы ретіндегі идеялық көзқарастарының қазақ ұлтының санасын оятуда мәдени-эстетикалық маңызы бар. М.Сералин – көсем-сөзші ретінде өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан қаламгер. Журналдың қазақ мәдениеті мен әдебиетін дамытудағы іс-әрекеттерінде М.Сералиннің басшылық қызметінің әсері мол болды. Өзінің жеке мақалаларында (“Аштық хаһында”, “Келешек заманымыздың қамы”, “Қазақ халқының мұң-мұқтажы”, “Қазақ жастары”, “Отырықшы болған қазақтар туралы” т.б.) қазақ

қауымын” жоғын жоқтап, отырықшылдық, оқу-ағарту секілді басты мәселелерді нақты көтерді. Мақалаларында тілдік тұрғыдағы жетістіктер де кездеседі. М.Сералин жалпы ұлттық сананы ояту тұрғысында еңбек етіп, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының көрнекті санаткерлерінің қатарына көтерілді.

Спандияр Көбеев (1878-1956). Қостанай өңірінде дүниеге келген. Өмір бойы ұстаздық-ағартушылық қызметте болған. Алтынсарин ашқан мектепте оқып, орыс әдебиетін, мәдениетін бойына сіңіріп, алдыңғы қатарлы орыс ақын жазушыларына еліктеп өскен. И.Крылов мысалдарынан аударған “Үлгі тәржіма” жинағының ағартушылық, әдеби-мәдени маңызы өте жоғары. Аудармасының көркемдік-тұрғыдан өзіндік жетістіктері бар. “Үлгілі бала” жинағының оқу кұралы, хрестоматия ретіндегі маңызы өте зор.

Спандияр Көбеевтің 1913 жылы жарық көрген “Қалың мал” романы қазақ көркем прозасындағы елеулі табыс болып саналады. Романның тақырыбы – әйел теңсіздігі. Романда ескіліктің қалдығына саналатын әдеп-ғұрыптар өткір сыналады. Шығармада әлеуметтік теңсіздік айқын көрініс тапқан. Романдағы басты кейіпкер Итбай бейнесі – сатиралық типтік образ. Оның сыбайластарының бейнесі де осы жолмен ашы-лады. Романда жаңа қоғамның жаңа адамдарының бейнесі де сомдалған. Басты кейіпкерлердің бірі – жаңашыл бейне Қожаштың күрескерлік іс-әрекеттерінің мәні өте зор. Өз бас бостандығы жолындағы күресте шыңдалған қазақ қызы – Ғайша образы сол тұстағы реалдық өмір шындығына сәйкес сомдалған. Ғайша арқылы теңдікке ұмтылған қазақ қыздарының типтік бейнесі жасалады. Ғайша мен Қожаш бейнелері жаңа заман ағымымен үндесіп, жастар санасын оятуда үлкен міндеттер атқарды.

Романның жанрлық талаптарға жауап беруі, әрине, толымсыздау. Роман құрылымы, жағымды, жағымсыз кейіпкерлерді сомдаудың шынайылығы, көркемдік шындық нанымдылығы жағынан да жанр талабына толық жауап бере алмайды. Дегенмен, алғашқы тәжірибелердің бірі болса да, жазушының өзіндік стилі қалыптасып,

тілінің қарапайымдылығы арқылы өмірден оқшауланбай оқырман талабымен қабысып жатады. Бұл шығармада сыншыл реализм сипаттары басым болып келді. Роман біршама көркемдік, образдылық жетістіктері нәтижесінде қазақ әдебиеті тарихынан өзiк орнын алған шығарма болып табылады.

С.Көбеевтің “Орындалған арман” шығармасында өмірбаяндық оқиғалар қазақ өмірінің әлеуметтік шындығымен астасып сипатталады. Бұл шығарма мемуарлық жанрдың қазақ әдебиетіндегі бастау көзі десе болғандай. Ағартушы-жазушы С.Көбеевтің қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар.

Бекет Өтетілеуов (1883-1949). Қостанай өңірінде дүниеге келген. Орысша оқып, орыс мәдениетін, орыс әдебиетін жете меңгерген. Орыстың реалистік әдебиетінен нәр алып, аудармамен айналысып, ұстаздық қызметі мен аудармашылықты ағартушылық жолына пайдаланды. А.Пушкин, М.Лермонтов, К.А.Жуковский т.б. аударған өлеңдерінде көркемдік белгілер бар. И.А.Крыловтан (“Көкек пен көгершін”, “Мұжықтар мен өзен”, “Ысырапқор мен Қарлығаш”, “Бұлбұлдар”, “Бала мысық пен кара торғай”, “Бүркіт пен өрмекші”, “Бай мен етікші”, “Түлкі мен жеміс”, “Піл мен қанден”, т.б.), И.И.Хемницерден (“Құмырсқа мен дән”) аударған мысалдарынан өзіндік қолтаңбасы танылады. Б.Өтетілеуов аудармалары түпнұсқаға өте жақын. Аудармаларын көбіне қазақы өлең жүйесіне салып жасайды. Сондықтан да көбіне түпнұсқаның өлең құрылысын сақтай бермейді. Б.Өтетілеуовтің “Дүние ісі ақыретке кетпес” (Қазан, 1912), “Жиған-терген” (Орынбор, 1914) жинақтарының қазақ әдебиетінен алар өзіндік орны бар.

Оның төл туындыларында ағартушылық бағыт басым боп келеді. Ақын әлеуметтік теңсіздік көре білді. Байлардың озбырлығын, надандығын әшкереледі (“Қазақтың байлары мен нашар көршілері” т.б.). Елдің қараңғылық күйіне жаны күйзеліп, оқу-білімге шақырды (“Болғанда сыртың бүтін, ішің түтін” т.б.). Жаман, кертартпа қасиеттерден жиренуге, жақсы қасиеттерді үйренуге үндеді (“Данышпан қазы” т.б.). Бір қатар өзіндік шығармаларында ой оятар

пікір мол кездесіп, көркемдік деңгейі жоғары болып келеді (“Өмірдің үш басқышы”, “Хат”, “Жалғыздың өмірі”, т.б.).

Б.Өтетілеуов шығармашылығына тән басты белгі – барлық шығармалары ағартушылық оймен ұштасып жататындығы. Ақын Қазан төңкерісінен кейінгі алмағайып заманда шығармашылықты біржола доғарып, ұстаздық еңбекпен айналысты.

Тайыр Жомартбаев (1884-1937). Абай елінде туып, Абай өлеңдерімен ерте танысып, Абай өнегесінен үлгі алып өскен. Жастайынан Абай поэзиясына сусындап, “болмасаң да ұқсап бақ” үлгісімен еліктеп өлең жаза бастаған. Есейе келе қазақтың басқада ақын-жазушыларының, орыс классиктерінің шығармаларын оқып-үйренеді. “Ғалия” медресесінде оқыған. 1912 жылы Семейдегі “Жәрдем” баспасынан “Балаларға жеміс” жинағы, “Қыз көрелік” ұзақ әңгімесі басылып шығады.

“Балаларға жеміс” жинағының басты тақырыбы – оқу-білімге, өнер-ғылымға шақыру. Оның өлеңдерінің көбі тікелей балаларға арналып жазылып, онда оқудың мәнін түсіндіру басым болып келеді. Өлеңдерінің көбі (“Мектеп ішінде”, “Мектепке шақыру”, “Балаларға насихат”, “Балаларға өнеге”) Ы.Алтынсарин шығармаларымен үндесіп жатады. “Иждиһатты бала”, “Жалқау бала” өлеңдерінде балалардың өз өмірінен ала отырып, салыстырмалы образдар арқылы жақсы мен жаман айырмашылығын өте әсерлі бере біледі. Ол Л.Толстойдың балалар тақырыбына жазған өлеңдерін де аударған.

Т.Жомартбаевтың “Қыз көрелік” атты ұзақ әңгімесі бар. Басты кейіпкер – Ғайникамалды білімді, оқыған жан ретінде бейнелеп, сол арқылы жастарды оқу-білімге үндейді. Көзі ашық Ғайникамалдың өз құрбыларын қараңғылық торын бұзуға, оқу мен өнерге шақыруы арқылы жазушы ескілікке, қалың малға қарсы күресте басты қару оқу-білім екендігін дәлелдеуге тырысады. Бұл ұзақ әңгіменің өзіне тән көркемдік-эстетикалық жетістіктері баршылық. Соның бірі – фантастикалық шығармаларға тән құбылыстардың араласып келуі. Бірақ шығармада өмірдің нақты шындығы көп көрініс таппайды.

Толғақты мәселені көтере білгенімен, шығарманың өнбойында схематизмге бой ұру көрініс береді. Образ жасау мен характер ашуда да автор үстірттікке ұрынған.

Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893-1920). Сұлтанмахмұт Торайғыров қазіргі Көкшетау облысы, Қызылту ауданында 1893 жылы 28 қазанда дүниеге келген.

Сұлтанмахмұт шығармашылығының өзекті тақырыбы – оқу-ағарту жөнінде. Ақын оқу-білім тақырыбын ақындық жолының алғашқы кезеңінен-ақ өз шығармашылығына өзек ете бастаған. «Орнымыз медресе оқып жатқан», «Оқу», «Оқып жүрген жастарға», «Талиптарға», «Оқудағы мақсат не?» өлеңдері осының айғағы. Сұлтанмахмұт оқу-ағартуды арқау еткен өлеңдерінде өз мақсаты мен қазақ жастарының мақсатын ұштастыра отырып жырлайды. Ақынның үміт-арманы мен білім-ғылым туралы түсінігі, жеке басының ғана емес, ұлт қамын ойлаған жанның биік азаматтық мақсаттарымен айшықталады.

Сұлтанмахмұттың бұл тақырыпқа жазған кейінгі өлеңдерінде («Шығамын тірі болсам адам болып», «Шәкірт ойы») лирикалық қаһарманның өршіл ойлары айқындала түседі. Ақынның романтикалық рухқа толы жалынды өлең жолдары өлең сөзінің құдіреті арқылы оқырман көңіліне жылы ұялап, жүрегіне жол табады. Ақын ретінде қоғамдық өмірдің алуан түрлі сұрықсыз жақтары мен ұнамды-ұнамсыз кейіпкерлердің іс-әрекеттерін, характерлерін, мінез-құлқын, ішкі жан-дүниесін ашық, айқын, әсерлі көрсетуде асқан шеберлік танытады. Суреткер адамның әр түрлі қасиеттерін, сыр-сипатын бейнелі сөз үлгілерімен бере отырып, жаратылыс көріністерін, табиғат құбылыстарын жанды бейне кейпінде бейнелейді.

Сұлтанмахмұт өз поэзиясына негізгі өзек етіп халықтың бостандық сүйгіш ұлы мұратын таңдап алды. Оның ақын ретінде қалыптасуына әсер еткен жағдай өз кезеңіндегі халықтың әлеуметтік өмірі, ұлтының бостандық жолындағы күресі болса, үйренген мектебі, алған тәлімі ұлы Абайдың озық үлгідегі әдеби дәстүрі болды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ әдебиетіндегі өзіндік орнын тек лирик ақын ғана емес, қазақ әдебиетінің күрделі жанрдағы көлемді туындыларымен байыту арқылы да алған дарын иесі. Оның үлкен жанрдағы алғашқы туындысы – 1914 жылы жазылған «Қамар сұлу» романы.

«Қамар сұлу» – реалистік шығарма. Романда ХХ ғасырдың басындағы қазақ ұлтының әлеуметтік өмірі, тыныс-тіршілігі нақты көрініс тапқан. Шығарманың негізгі тақырыбы – әйел теңсіздігі болғанымен, ол қоғамдағы жалпы әлеуметтік теңсіздік қайшылықтарын ашуға апарар жол ғана. Қайғылы халге ұшыраған екі жастың гүл ашпай жатып солған жауқазын махаббаты – қараңғылық пен надандыққа қарсы күрестің жаңа өскіні, жаңа күші. Бір-біріне карама-қарсы екі топ өмірге, қоғамға, адамға деген екі түрлі көзқарас арқылы айқындалады. Қамар – романдағы бүкіл оқиғаның желісін ұстап тұрған негізгі тұлға. Ақын өз тұсында қазақ қоғамында орын алып отырған түрлі қайшылықтар мен алға дамуды тежеп отырған кертартпалықты осы кейіпкердің көзімен көріп, соның түсінік ұғымы арқылы білдіреді. Қамар – әрекетшіл бейне, өз бақыты жолында әлсіздеу болса да, өмірінің соңына дейін күресіп, қарсылық жасауға әрекеттенеді. Автор Қамар болмысын өзгелерден оқ бойы оздырып тұрған басты белгі оқығандығында деп біледі. Сондықтан да ол – өз заманының озық ойлы қызы.

«Кім жазықты?» романына ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамында өмір сүрген бір отбасының үш ұрпақ буынының өмір жолын көрсету, сол арқылы замана, дәуір жайлы ой толғау арқау болған. Сахараның билеушісі Тасболаттың биіктен басталып, құрдымға кеткен тағдыры – шығарманың өзекті желісі.

Тарих сахнасына шығар келесі буын өкілі, әрине, Әжібай. Автор шығарманың басты тұлғасын сомдауға көп күш салған. Әжібайды көркем әдебиетке тән көркемдік шындыққа сай шыншыл бейне етіп шығарған. Оның қоғамдық ортамен қатынасын көрсету арқылы өзіндік өсу, жетілу, өмір тану болмысын бағдарлайды. О баста бойында жалыны, басында ақылы бар жасты әкесі ұсынған өмір жолының

соқпағы өзге сүрлеуге салып жібереді. Күнделікті күйкі тірліктің әлегі, болыстыққа таласу, көп әйелдің дау-дамайы ақын суреттеуіндегі Әжібайды өмір ырқына бағынған бойкүйез жанға айналдырады.

Ендеше Әжібай арқылы Сұлтанмахмұт замана өзгерісінде өз орнын таппаған қазақ жастарының типтік бейнесін жасаған және ол өмір шындығынан туып, көркемдік шындыққа айналған.

Романдағы ұнамды кейіпкер – Байбол. Оқыған, көзі ашық, көңілі ояу кейіпкерін автор жаңа заманның жаңа адамы ретінде суреттейді. Әжібайға қарағанда ол – оқығанын көңілге тоқыған, уақыт сырын ұққан, өмірге бейім ел басшысы. Байбол – ақынның ағартушылық идеялары мен оқығандарды ел ісіне араластыру мақсатынан туған образ.

Әулетті де дәулетті отбасының келесі буыны - Әжібай баласы Қабыш. Әжібай өзін адам, азамат ретінде сезініп, қалай болғанда да әрекет жасап, арпалысса, Қабыш – ондай қасиеттен жұрдай адам, қоғамның азғыны. Ол – арақ, темекі, құмар ойынның құлы болып, өзін-өзі өмірден аластатқан жан. Сөйтіп, бір кезде өздерін даланың тұтқасы сезінген құдіретті Тасболат ұрпағының үшінші буыны замана ағысына ілесе алмай, жағаға шығып қалады. Оған жазықты кім? Жан дүниесін жайлаған надандық кесірінен өмір өзгерісін, уақыттың алмасуын сезінбеу, жаңаның жақсылығын қабылдамау тәрізді кесірлі қасиеттер. Ақын түсінігіндегі басты жазықтылар осылар, яғни адамның сырты емес, ішкі жан дүниесінің өзгермеуі осындай құлдырауға алып келеді.

Романда жаңа өмірдің озық құбылыстарын жете болмаса да біршама түсініп, өркениетті өмірге қадам басуға ұмтылған бейнелер аз да болса көрініс тапқан. Олар – Аппақай, Күлтай, Фельдшер, Әнуар. Бұлардың тағдыры әрқилы болғанымен, бәріне тән ортақ белгі – қазақ қоғамына келе бастаған озық дәстүр, жаңа салтты жіті қабылдап, өмір көшіне ілесуге ұмтылуы. Ақын олардағы ертеңнің көшіне ілесер, болашаққа үйлесер қасиеттердің өміршендігіне сенеді.

Зерттеушілер Сұлтанмахмұттың алғашқы поэмасы ретінде "Таныстыру" атты шығармасын атайды. Поэма 1917 жылдың аяғы мен 1918 жылдың басында жазылып біткен. Сұлтанмахмұттың бұл

туындыны жазудағы басты мақсаты – қазақ ұлтының күрескер ұлдары мен аяулы қыздарын еліне таныстыру. Ақын поэманы қара қазақ пен оқыған зиялы адамның диалогіне құрған. Екеуінің арасындағы пікір алмасу арқылы сол тұстағы қазақ қайраткерлеріне сипаттама ретінде мінездеме берілген. Ақын Шәкәрім Құдайбердиев, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Әлімхан Ермеков, Халел Ғаббасов, Нәзипа Құлжанова, Нұрғали Құлжанов, т.б. қазақ халқының бір туар ұл-қыздарының тарихтағы орнын айқындап, олардың атына жылы лебіздер білдіреді. Ақын мақсаты – құрғақ мақтау емес, бұған керісінше, арыстардың еңбегін бағалап, елге таныту, солар жайлы өз білетінін ортаға салу, олардың ісін кейінгі ұрпаққа өнеге ету.

Ақынның іргелі жанрдағы кең құлашты қуатын танытатын көрнекті поэмасы - "Адасқан өмір" (1918). Поэма "Мен – бала", "Мен – жігіт", "Мен тоқтадым", "Мен – кәрі", "Мен – өлік" атты бес бөлімнен тұрады. Мұнда жалғыз ғана кейіпкер бар, ол – лирикалық қаһарман – "Мен". Оқиға осы "Мен" арқылы баяндалып, соның өмірге, қоғамға деген көзқарасы арқылы сараланады. Бір ғұмырдың өмірге келгеннен бастап, өмірден өткенге дейінгі пәнидегі тірлігі, түйсігі, ой-танымы терең толғаммен жырланып, реалистік шындықпен суреттеледі.

Поэма жанрындағы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың келесі бір күрделі шығармасы - "Кедей"(1919). Бұл – лирикалық поэма. "Адасқан өмір" мен "Кедей " – бір-бірімен үндес, мазмұны мен идеясы тұрғысынан бірін-бірі толықтырып тұрған шығармалар.

Жалпы, Сұлтанмахмұт Торайғыров поэмалары арқылы өзі өмір сүрген дәуірдің көкейкесті мәселелерін көтеріп, замана, қоғам, адам жайлы толғанысты түйіндер жасап, өркениетті идеяны қозғайтын терең ойлы, жаңа мазмұнды шығармаларды дүниеге әкелді. Оның поэмалары XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті көркемдік деңгейінің биік белесі болып қала бермек

Сәбит Дөнентаев (1894-1933). Кереку өңірінде дүниеге келген. "Уақ-түйек" (1915) - алғашқы өлеңдер жинағы. Поэзиясының басты

тақырыбы - әлеуметтік теңсіздік. Ақын өлеңдерінде сыншыл реалистік сипаттар басым келеді (“Заман кімдікі”, “Бозторғай”, “Менің жайым”). 1917 жылғы февраль революциясын шынайы түсінді (“Бостандық”). Ақынның шығармашылық ғұмырнамасын дәуірлеудің басты белгісі – ақынның көзқарас эволюциясы. Абай мен Тоқай және орыс, батыс классиктерінен үлгі-өнеге алып өскен. Шығармашылығының басты бағыты – ағартушы-демократтық бағыт. 1920 жылға дейінгі аралықтағы поэзиясында ұлтжандылық сарын бар (“Адасыппыз”, “Сарыарқа анамызға” т.б.). Кеңес дәуіріндегі ірі өзгерістерді де поэзиясына арқау ете білді.

Сәбит қазақ поэзиясындағы мысал жанрының дамуына айтулы үлес қосты (“Бозторғай”, “Ыбылыс пен шайтан”, “Ауырған Арыстан”, “Екі теке”, “У жеген қасқырға”, “Көзі тоймайтын ит” т.б.). Ақын мысалдарының тақырып өзегінің арналары әралуан. Ақынның шығармашылығынан өлең-фельетондар да орын алады. Сәбит публицистикасының тақырып ауқымы өте кең. “Көркемтай” атты әңгімесінің көркемдік жетістігі айтарлықтай.

Кеңес тұсында біраз шығармашылық ізденістерге барды. Алғашқы тұста біраз тосылып, 1924 жылдан бастап шығармашылық белсенділігі арта түсті. Революция жеңістерін, кеңес өкіметі әкелген жетістіктерді жырлады. С.Дөнентаев поэзиясында өзіне тән ойшылдық сипаттар да кездеседі (“Қиял”, “Ой”). Ақындық қолтаңбасының өзіндік ерекшелігі ретінде оқиғалы шағын өлеңге шеберлігін айтуға болады. Шығармашылығында негізінен сыншыл реализм бой көрсетеді. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиетінде Сәбит Дөнентаевтың өзіндік орны бар.

Студентерге өзін-өзі бақылау сұрақтары мен тапсырмалар:

1. XX ғасыр бас кезіндегі ағартушы-демократтық бағыттың сипаты.

2. Бағыттың көрнекті өкілдері және шығармашылығы.

3. Олардың әдебиеттегі өзіндік орны.

4. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі ағартушы-демократтық бағыттың басты ерекшеліктері.

5. XX ғасыр басындағы жазба әдебиеттің өркендеуіне қосқан үлесі.

Реферат тақырыптары:

1. XX ғасыр басындағы қоғам және әдебиет
2. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі ағартушылар.
3. Олардың шығармашылық ұстанымдары мен ізденістерінің басты ерекшеліктері.
4. XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарындағы оқу-ағарту мәселелері.
5. XX ғасыр басындағы қазақ прозасындағы ағарту тақырыбы.

СӨЖ тақырыптары:

1. XX ғ.б. қоғамдық-әлеуметтік жағдай және әдебиет.
2. XX ғ.б. мектеп-медреселердің әдебиетке ықпалы.
3. XX ғ.б. оқу-ағарту ісінің өркендеуі.
4. XX ғ.б. ағартушы-демократтық бағыттың зерттелуі.
5. XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі әдеби бағыттар.

ҰЛТ-АЗАТШЫЛ БАҒЫТТАҒЫ АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАР

Ұлт-азатшыл бағыттың басты сипаты мен көрнекті өкілдері.

Ұлт-азатшыл бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығының басты міндеті ұлт-азаттығының тірегі ұлттық сананы ояту болды. Олар өз шығармашылығында отаршылдыққа қарсы ашықтан-ашық пікір айтып, азатшыл күрес идеясын өркендетті елдердегі саяси күрес тәсілімен ұштастыруды мақсат тұтты. Ағартушылық, өнер-білім барлығы ең алдымен ұлт-азаттығы үшін қызмет етуі керек деген берік байламдағы ой-идеяны насихаттады. “Мақсаты тіл ұзартып, өнер шашпақ” болған Абайдың ағартушылық бағыттағы ой-толғамдарын жана арна-азаттықпен ұштастырды. Тапшылдық, жікшілдік мүдделерді көздемей, ұлт тұтастығын сақтауға ұмтылды. “Елім”, “Жерім” деген ұрандарды ұлттық сананы ояту жолындағы негізгі ұстындарға айналдыруды көздеді. Яғни бұл бағыттағы ақын-

жазушылар шығармашылығында “елшілдік” (М.Әуезов) сипат басым болды.

Бұл бағыттың қалыптасуына ХХ ғасырдың басында жаңа әлеуметтік саяси күш – ұлтжанды зиялы топтың пайда болуы жан-жақты әсер етті. Олардың көбі шығармашылықпен айналысқандықтан да, өз шығармаларында бостандық, теңдік, азаттық идеяларын ту етіп көтерді. Ал өздерінің саяси көзқарастарында елдің жігін ажыратпай, біртұтас етіп біріктіруді көздеді. Сондықтан ең басты мәселе ретінде саяси тәуелсіздікті нысана етіп қоя білді. Ұлттың жан-жақты дамуы, өркендеуі ұлттық салт-дәстүрлерді сақтай отырып, өзге өркениетті елдерден үйренер еркіндік салтымен жетілуде деп білді. Оқу-ағартуды, өнер-білімді ел тәуелсіздігі жолындағы саяси күреске пайдалануға әрекеттенді. Әдеби шығармаларында ұлттық сананы оятуды, күрескерлік рухты көтеруді басты мақсат тұтты. Сондықтанда олардың шығармаларындағы көркемдік әдіс-тәсілдер азатшыл оймен ұштасып жатты. Ұлт-азаттық әдебиет бағытының өкілдері қандай да бір әдеби шығарма болмасын, оған ұлттық мұрат тұрғысынан талап қойды. Сөйтіп қазақ әдебиетіндегі өзінен бұрынғы Дулат, Шортанбай, Мұрат, Махамбет дәстүрлерін жаңа арнада дамытты. Халықты саналы іс-әрекетке үндей отырып, таптық қайшылықты емес, ұлттық бірлікті жырлап, ұлт тұтастығын сақтауды көздеді. Бұл бағыттың ірі өкілдері Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев шығармашылығында Ресей империясы отаршылдық езгісінің бүкіл сипаты толыққанды ашылды.

Нарманбет Орманбетов (1860-1818). Қарағанды облысының Қарқаралы өңірінде дүниеге келген. Алдымен мұсылманша хат танып, соңынан Қарқаралыдағы екі сыныптық орыс-қазақ мектебін бітірген. Шығыс тілінің де, әдебиетінің де терең білгірі болған. Абайдың өзімен де, шығармашылығымен де жақсы таныс ақын. Өйткені әрі жерлесі, әрі руласы. Орыс тілін жетік білгендіктен де орыс, европа ақын-жазушыларының шығармашылығымен, әдебиет өнер жайлы көзқарастарымен жақсы таныстығы бар. Әкесі би, шешен болған соң,

кішкене күннен қасына ере жүріп, көп нәрсе үйренген. Өзі де шешендік өнерімен көзге түсіп, болыс болған кісі. “Тобықтының шегір көз, сары шешені” деген даңқы бар. Нарманбет 1918 жылы Қарқаралы қаласында уездік сот болып істеп жүрген кезінде ауыр науқастан қайтыс болады. Нарманбет өлеңдері Қазан төңкерісіне дейін толыққанды күйде басылып шықпаған, баспасөз беттерінде ғана жарық көрген. Ең алғашқы ақын таңдамалысын 1939 жылы Есмағамбет Ысмайлов жинастырып, бастырып шығарған.

Е.Ысмайловтың айтуы бойынша Нарманбет Орманбетов өзінің алғашқы өлеңін 14 жасында шығарған. Бар ақынға тән жайт, Нарманбет басынан да өткен. Оның алғашқы өлеңдері жастық өмір, махаббат тақырыптарына арналған (“Бірінші хат”, “Екінші хат” т.б.). Бірақ Нарманбет бұл тақырыптарға көп тұрақтай алмаған, оны негізінде әлеуметтік мәселелер, азаматтық сарындар толғантқан. Яғни оның шығармашылығының басты тақырыптары ағартушылық, азаматтық, ел тәуелсіздігі, саяси күрескерлік.

Ақынның ғылым-білімге, ағартушылыққа үндеген өлеңдері өте көп. Бұндай тақырыптағы өлеңдерінде (“Ғылым туралы”, “Ақыл бір алтынға ұқсас доп-домалақ” т.б.) оқу-білімнің, ғылымның, білімділік пен ақылдылықтың адам өміріндегі орнын өте жоғары қояды. Ақынның өмірдің түрлі құбылыстарын саралай отырып, өзінің ішкі толғаныстарын арқау еткен сан алуан өлеңдері (“Қасірет деген бір тау бар”, “Көпті көрген көнемін” т.б.) бар. Ақын өлеңдерінде көбіне өмірдің нақты шындығын көркем бейнелеуге және оны философиялық ой-тұжырымдармен түйіндеуге ұмтылады (“Балалық күй”, “Шал қайғысы” т.б.).

Нарманбет поэзиясының басты жетістіктерінің бірі – онда отаршылдыққа қарсы үн көтерген азатшылдық сарынның көрініс табуы. Ол – орыс отаршылдығының кесір-кесапатын терең ұғып, еркіндік жырын жырлаған ақын. Отаршылдық тұмшалаған сананың оянуын тілеп, “Оян, қазақ!” деп алғаш ұран көтерген осы Нарманбет ақын. 1905 жылғы дума сайлауы тұсындағы еркіндікте “Талап етер күн туды, кел ұйқыдан тұрайық” (“Сахараға қарасақ”) деп, алғашқы боп

сөз бастады. Азатшылдық тұрғысынан келгенде Нарманбеттің мақсаты айқын, бағыты анық. Ол – тек азаттыққа қол жеткізу. Кей-кейде ақынның бұған күмәнмен қарайтын тұстары да бар. Ондайда қайғымұңға беріліп, зар заман ақындарының сүрлеуіне түсіп кетіп, шыға алмай қалып жатады. “Өтті-ау дәурен, Андып сырт, кетті-ау көңіл тына алмай” деген өлең жолдары осының куәсі. Бірақ бұл сарын Нарманбетте өте аз кездеседі. Себебі ол – ел басындағы қасіретке кім кінәлі екенін тап басып тани білген ақын. “Айырылып қалдық қоныстан, Бекініп низам шықпай тұр, әлі бізге орыстан” (“Аждаһаның аузында”) деген өлең жолдарында Нарманбет отаршылдық тұтқасы кімнің қолында екенін ашық та анық айтқан.

Нарманбет – шығармашылық болмысы терең, өнерпаздық өрісі кең ақын. Алуан түрлі тақырыптар ішінде ақынның жанына жақыны – азатшылдық күрес тақырыбы. Жалпы ұлт-азатшылдық бағыттың бастау көзінде осы – Нарманбет Орманбетов тұрғаны анық. Оған ешкімнің таласы болмауы керек.

Ахмет Байтұрсынов (1872–1938). Ахмет Байтұрсынов 1872 жылы 5-қыркүйекте қазіргі Қостанай облысы Ә.Жангелдин ауданының Торғай атырабындағы Ақкөл жағасында дүниеге келген.

Міне, өз ұлтының рухани ой-санасын өрістетуді, отаршылдық езгіден азат етуді мақсат тұтып, бар білімін, қайрат жігерін соған арнаған ұлы тұлға осылайша 64 жасында еліне теңдік әпереді деп ұққан Кеңес өкіметінің қаһарлы үкімінен қаза тапты. Бірақ А.Байтұрсынов кейінгі ұрпағына мың жыл азық боларлық рухани мұра қалдырып кетті.

Өзі жазған өмірбаянында газет-журналдарда жарияланған еңбектерінің тізімі көрсетілген. Онда: 1. «Тіл – құрал». I бөлім. Фонетика; 2. «Тіл – құрал», II бөлім. Морфология; 3. «Тіл – құрал». III бөлім. Синтаксис; 4. «Әдебиеттанымдық», 5. «Баяншы». Методикалық жазбалар; 6. «Тіл жұмсар», I бөлім, практикалық грамматика; 7. «Тіл жұмсар», II бөлім, практикалық грамматика; 8. «Оқу құрал» балалар әліппесі; 9. Әліппе; 10 «Сауат ашар». Ересектер

әліппесі. 11. «Әліппе астар». Әліппеге методикалық нұсқау; 12. «Қырық мысал» - Крылов мысалдары аудармасының жинағы; 13. «Маса» - төл тума және аудармалар жинағы; 14. «Оқу құрал» (хрестоматиялық нұсқалық) деген еңбектері көрсетілген.

А.Байтұрсынов әдебиеттану саласында да ұланғайыр еңбек етті. 1923 жылы «Ер Сайын» жырын, 1926 жылы «23 жоқтау» атты жинақты Мәскеуден шығарып, алғы сөз жазып, түсініктемелер берді.

Ал әдебиетке қатысты келелі ой-пікірлерінің бастау көзі – 1913 жылғы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласы болып табылады. Бұл ұлы Абай шығармашылығы туралы жазылған алғашқы ғылыми мақала еді.

А.Байтұрсыновтың қазақ әдебиеттану ғылымына қосқан аса зор үлесі – 1926 жылы басылып шыққан «Әдебиеттанушы» атты әйгілі еңбегі. Ахметтің осы кітапта тұңғыш рет қазақ тілінде түзген анықтамалар мен терминдері уақыт өтсе де өз құнын жойған емес.

Ахмет Байтұрсыновты үлкен ақын ретінде танытатын екі жинағы бар. Оның бірі – 1909 жылы Петербургте жарық көрген «Қырық мысал» - мысал аудармалары. Екіншісі – 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» атты өлеңдер жинағы.

Ахмет Байтұрсынов шығармаларының үлкен саласының бірі – поэзия. Бұл – негізінен замана талабы, уақыт сұранымынан туындаған шығармашылық ізденіс жемісі. Орыстың атақты мысалшысы И.А.Крылов шығармашылығына айрықша назар аударған ақын, оның көптеген шығармаларынан өз қажеттілігін тауып, «Қырық мысал» деген атпен аудармаларын 1909 жылы Петерборда бастырып шығарды.

Осы тұрғыдан алғанда, «Қырық мысал» жинағындағы аудармалардың «Аққу, Шортан һәм Шаян» мысалымен ашылуы Ахмет үшін белгілі бір мақсаткерлікті танытардай. Ол осы мысал арқылы сол кездегі қазақ өміріндегі ең бір келеңсіз жайды – ел бірлігінің жоқ екендігін аса бір күрделі мәселе ретінде көтерген.

«Қырық мысалдың» үлкен тобы адамдардың бойындағы көре алмаушылық, іштарлық, күншілдік туралы мәселелерге арналған. Бұларды зер сала отырып оқығанда, өз халқын осынау жаман

қасиеттерден арылтуды арман етіп, мақсат тұтқан азаматтың жан толғанысын, үздіксіз ұмтылысын айқын сезінеміз. Мұндай мысалдарға «Жүргіншілер мен иттер», «Маймыл», «Үлес», «Ағаш», «Өгіз бен Бақа», т.б. жатады. «Жүргіншілер мен иттер» мысалында күншілердің сөзіне, іс-әрекетіне бола кібіртектемей, ілгері басуды уағыздайды. Ахаң бұл мысалды сол түпнұсқадан ауытқытпай аударған. Мысалдағы оқиға мазмұны түгелдей сақталып, ғибратты тұжырымы да Қрыловпен ұштасып жатады.

Ахмет қазақ өміріне қатысты ділгір де дертті мәселелерге келгенде өзіндік ой ұстанып, негізгі сюжеттік желіні дамытып немесе жаңғыртып, өз заманына сай мысалдың өткірлігін арттыра түсуді мақсат ететінін аңғару қиын емес. Ал жеке адамдар арасындағы әртүрлі жағдайларға, адам бойындағы жаман әдеттерді көрсетіп, одан арылуға уағыздауда ұлы мысалшы салған даңғыл жолдан ауытқымайды. Өйткені ол жаман әдеттер адамның ұлтына, қоғамдық қатынастарға тәуелді емес.

Ахметтің сол кезде алдына қойған екі мақсаты болды. Біріншісі - әлі де болса, қараңғылықтың «қалың ұйқысында» мүлгіген өз халқына ой тастап, білімге ұмтылдыруды, артта қалу себебін ашып, оның басты кесепаттарын көрсетуді мақсат етеді. Сондықтан ол қазақтың ұғымына, тыныс – тіршілігіне сай көркемдігі басым, ғибраты мол мысал үлгілерін таңдады.

Ахмет Байтұрсыновтың алдына қойған екінші мақсаты – халықты қоғамдық-әлеуметтік көкейтесті мәселерді танып білуге үндей отырып, азаттықтың ақ жолын аңғарту, бостандыққа ұмтылуға жөн сілтеу. «Қырық мысалдағы» бұл астарлы мағынаны кезінде өз замандастары да жіті аңғарған. «Қырық мысал» қалың қазақ жұртының алғаш естіген төңкеріс рухындағы сөзі еді», - дейді М.Әуезов. Осы тұрғыдан алғанда Ахмет Қрыловтың екінші және үшінші топтағы қоғамдық-саяси сипаттағы мәселерді көтерген мысалдарына айрықша мән бергенін байқау қиын емес.

«Қырық мысал» жинағы үш рет басылып жарық көрді. Алғаш 1909 жылы Петербург қаласында, 1913 жылы Орынборда, 1922 жылы

Қазанда басылып шықты. «Қырық мысалдағы» шығармаларды тақырыбы жағынан үлкен екі топқа бөлуге болады. Олардың бір тобы оқу-білімге, адамдық-адалдыққа үндеу, еңбекқорлыққа тәрбиелеу, адамдық, азаматтық қасиеттерді сақтау, елді ынтымақ-бірлікке шақыруға негізделсе, келесі тобы елдің елдігін сақтау, езгіде қалған елді азаттыққа, бостандық жолында күресуге үндеу болып келеді.

Ахметтің мысалшы ретіндегі ерекшелігінің ең басты қасиеті – төл туынды жасай білгендігінде. А. Байтұрсынов Крылов мысалындағы сюжеттік желіні өз уақытына үйлестіріп, қазақ халқының тағдырындағы ділгір мәселені көтеруге пайдаланып, "негізгі түпнұсқаға ойластырып, көркем ойға ой қосып, суретке сурет қосып, пікірді ұштап" (Р.Нұрғалиев) таза қазаки төл туынды жасаған.

А. Байтұрсынов өз өлеңдерінде өнер-білімнің құдіретіне табынуға, олардың қадір-қасиетін атақ пен шен, мансап пен байлық көзіне айналдырмауға үндеп, Абай тағылымын әрі қарай жалғастырды. Абай дәстүрін ұстанған Ахмет өз өлеңдерінде қараңғылық құшағында мүлгіген халқына: "Аш көзінді оянып" деп қозғау салып, ұран көтереді.

А. Байтұрсынов өлеңдеріндегі ағартушылық сипаттың өзіне дейінгі ақындардан өзгешелігі бар. Ол өнер-білімді халықтың санасын оятып, өзгенің езгісіндегі тұрмысының себеп-салдарына көз салдырар бостандыққа ұмтылудың нұрлы сәулесі деп санайды. Бостандық ұғымы бұрынғы поэзияда басты ой нысанасы болып көрінбесе, Ахмет өлеңдерінде ол негізгі тақырып, өлеңге өзек болар ойдың "темір қазығы" іспеттес. Абай, Ыбырай туған халқының тағдырына күйзеліп, өркениетте озық кеткен өзге халықтармен иық тірестіруді, "тіл ұстартып, өнер шашпақтан" іздесе, Ахмет оны бостандық үшін күреспен байланыстырады. Оның өзіне дейінгі саңлақ ақындардан бір қадам ілгері басқандығы да, поэзиясының салмақтылығы мен құдіреті де осында. Ахаңның "Досыма хат", "Жиған-терген", "Анама хат", "Жауға түскен жан сөзі", "Жауап хаттан", т.б. өлеңдерінің тегеурінді қуаты осы бір ұқтырар ой аңғарында жатыр.

"Маса" жинағына енген өлеңдерден, әсіресе, кейінгі басылымдарына енген өлеңдерінен төңкерісшіл рух, 1905-1907 жылдардағы толқулардан қанаттанған тасқын күштің серпілісі ұшқын шашады.

Ұлы Абайдан тәлім алып, өлең құдіреті арқылы халыққа ой салып, саналы іс-әрекетке, күреске үндеу – Ахмет поэзиясы әкелген жаңа арна. Сондықтан да қазақ поэзиясында Ахаң салған жаңа бағыт – ұлттық бірлік пен ұлттық азат-тықты жырлау, бостандықтың биігіне алып шығар жолды көрсетіп, жөн сілтеу

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынов шығармашылығы ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің даму тарихындағы биік белес болып қала бермек. Ол қазақ әдебиетіндегі нағыз ұлт-азатшыл поэзияның негізін қалап, қазақ поэзиясына азаттыққа ұмтылған азаматтық жыр үлгісін алып келді.

Ғұмар Қарашев (1876-1921). Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданында дүниеге келген. Ескіше терең білім алған. “Уақыт”, “Тәржіман”, “Ұлфат”, “Шора” т.б. татар-ноғай газет-журналдарына ат салысып, танымал көсемсөзші болған. “Жәдидтік” жаңаша оқу жүйесін құптаған. Абай поэзиясынан көп үйренген ақын. Өз ұстазы Ш.Бөкеевтің әсері бүкіл шығармашылығына өнеге болған. Поэзиясында реалистік шындықты жырлау басым болып келеді. Тақырыптық тұрғыдан алғанда поэзиясында патшалық Россияның отарлау саясатына қарсылық басымдау жатады. Өлеңдерінде тек жалаң күресті емес, өнер-білім арқылы жүзеге асатын саяси күресті алға қояды. Дәстүрлі поэзиядағы Дулат, Шортанбай сықылды ел надандығын, өзге елден жұқтырған кесапатты қасиеттерді, мінез-құлықтарды сынап отыра, ақын өлеңдерінде “құр ойбайдан” гөрі өзіндік ой айтуы басым келеді. Ел азаматын көре білетін, оның жігерін қайрай білетін өлеңдері өте мол. Ол – ертеңге сенім артып, болашаққа сене білген азамат. Ғұмар – өлең-жырды өте көп жазып, біраз кітап шығарған ақын. 1911-13 жылдары Уфа, Қазан қалаларында “Қарлығаш”, “Тумыш”, “Бәдел қажы”, “Бала тұлпар”, 1914 жылы

Орынборда “Аға Тұлпар”, 1918 жылы “Тұрымтай” кітаптарын шығарған. Ғұмар – “Алаштың” ұранын (гимн) жазып алаштың рухын көтерген өнерпаз. Ақын ретінде діннің тазалығы жолында да күрес жүргізген. Меккеге қажыға сапар шеккендердің аярлығын, арамзалығын әшкерелеп (“Бедел қажы”), дінге деген адалдығын сақтап өткен. Ғ.Қарашевтің “Аға тұлпар” кітабында патшалық өкіметтің озбырлығы, жерінен айрылған ел зары, ұлт зардабы, қазақ елі көріп отырған әділетсіздіктің небір қыры ақындық тереңдікпен ашылған. Ғұмардың ел ішінен шыққан азғындардың аяусыз әшкерелегені бүкіл қазаққа қағида болған еді (Аз ғана күндік бақ үшін, Халқын сатты құл етті). Ғ.Қарашев поэзиясы өмір-танымға мейлінше терең. Оның дүние, қоғам және адам, тарих және тарихтағы жеке тұлғаның алар орны туралы ой толғаныстары терең әрі мәнді. Ғұмар – өз толғамдары арқылы ұлтына ой салуға ұмтылған ақын.

Міржақып Дулатов (1885-1935). Міржақып Дулатов 1885 жылы 25 қарашада Торғай уезінің Сарықопа болысының бірінші ауылында (қазіргі Қостанай облысының Жангелдин ауданы) туған.

1910 жылы Қазаннан "Бақытсыз Жамал" романын, ал 1913 жылы Орынбордан "Азамат" өлеңдер жинағын, 1915 жылы "Терме" деген әдеби-публицистикалық кітабын шығарады.

М. Дулатовтың азаматтық тұлға ретінде, әрі шығармашы-өнерпаз, көсемсөзші ретінде қалыптасуына "Қазақ" газетінде Ахмет Байтұрсыновпен тізе қоса еңбек еткен жылдар игі әсерін тигізді.

Міржақып Дулатов шығармашылығының тырнақалдысы – "Оян, қазақ!" атты өлеңдер жинағы. Осы алғашқы туындысының өзінен-ақ ақынның мақсаты мен беталысы айқын аңғарылады. Жалпы алғанда, ұлтының азаттығын аңсаған азамат ақының «Оян, қазақ» атты жинағындағы өлеңдері, негізінен, саяси-әлеуметтік тақырыпқа жазылған. Өлеңдерінің басым көпшілігі – патша өкіметінің отаршылдық, озбырлық саясатын әшкерелеуге арналған саяси лирика. Ендеше, Міржақып – ұлтына еңбек етудің үлгісін танытқан, ұлт азаттығына бар саналы ғұмырын арнаған, осы

бағытта талай тағдыр талқысына түсіп, соның бәрін туған елі үшін мойымай көтерген азамат ақын.

Ақынның «Азамат» жинағындағы өлеңдері езілген елінің, еркіндік көкसेген халқының мұңлы күйін суреттеп, ар намысын оятуға, көңіл көзін ашуға арналған. Бұл жинақта ел мұңын жоқтаған ақынның өр үнін жеткізер өлеңдер молынан орын алған.

Ақынның үшінші жинағы «Терме» 1915 жылы Орынборда жарық көреді.

Жалпы, Міржақып Дулатов поэзиясы қазақ әдебиетінде алғаш рет азатшыл сарынды алып келуімен, өршіл үнді азаматтық пафосымен ерекшеленеді.

Міржақып Дулатов шығармашылығының ең бір биік белесі – прозадағы шоқтығы биік жанр – роман жазуы. Ол 1910 жылы Қазанда басылып шыққан "Бақытсыз Жамал" романы еді.

Міржақыптың "Бақытсыз Жамал" романының тақырыбы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ ақын-жазушыларының көбінің шығармашылығына арқау болған - әйел теңсіздігі.

Романның бас кейіпкері - Жамал. Романдағы өзге кейіпкерлер Жамал тағдырына байланысты көрініп отыратын әкесі – жуас Сәрсенбай, шешесі – нәзік жанды, ақылды Шолпан, айттырған күйеуі – "таз Жұман", дала шонжары – қатыгез Байжан, сүйген жігіті - Ғали.

Шағын көлемді романда сол тұстағы қазақ өмірінің айнасы дерліктей мазмұн бар. Романды оқи отырып қазақ даласындағы қоғамдық-әлеуметтік өмірмен, қазақ халқының сол замандағы тыныс-тіршілігімен көркемдік шындық арқылы танысамыз. ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ әдебиетін алғаш зерттеуші Сәбит Мұқановтың 1932 жылы шыққан «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті» деп аталатын еңбегінде: «Бұл роман бірінші жақтан әйел бостандығын жырласа, екінші жақтан ескі дін, ескі салт, ескі әдетке қарсы шыққан роман. Бұл қазақтың жаңа байларының жаңашылдық сойылын соғып шыққан роман. Сондықтан роман қазақ арасында көп тарап, елдің жаңашылдарының аузында аяттай жатталып жүрді. Жамал болғысы келген, Жамалға ұқсағысы келген талай ауыл қыздарын көзіміз көрді. Ғали ауыл

жігітіне үлгі бола алған жоқ. Жамал ауыл қызына үлкен үлгі болды. «Бақытсыз Жамалға» еліктеп «Мұңлы Мариям» (Сәлім Кәшімұлынікі) сияқты романдар шықты. «Бақытсыз Жамал» соңғы кезге дейін көп жазушының темасына үлгі болды», – деп жазды.

Міржақып Дулатов шығармашылығы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін жаңа белестерге жетелеген, түрі жанарларға түрен салаған жемісті еңбек. Ол – азатшыл әдебиеттің аса көрнекті өкілі ретінде қазақ әдебиеті тарихынан өз орын ойып алатын тұғырлы тұлға.

Мағжан Жұмабаев (1893-1938). Ол 1893 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, М. Жұмабаев ауданының Мағжан ауылында дүниеге келген. Үлкен атасы Қажы атанған Жұмабай болса, өз әкесі Бекен де ел ішінде беделі зор, ауқатты, болыс болған адам. Және оның жас кезінде ақындыққа әуестеніп, серілік құрумен, өжет те пысық, әрі өнерпаздығымен де аты шыққан.

Мағжан – сыршыл ақын. Сыршылдық, әсіресе, оның махаббат тақырыптарына жазған өлеңдерінде өзгеше көзге түседі. Мағжан поэзиясының тақырыбы да әр алуан. Өзі өмір сүрген жаңа ғасыр басында Мағжан бармаған, ол жырламаған тақырып жоқ деуге болады, бірақ бәріне ортақ желі біреу ғана болды, ол – елінің тағдырына ортақастықты білдіру. "Ләззат қайда", "Жазғы таң", "Зарлы сұлу", "Туған жерім Сасық көл", "Балалық шақ", "Қазағым", т.б. жырларынан кемел ойлар ұғылып, бір сәтке де елін естен шығармайтын ұлтжанды жас ақын жүрегінің тебіренісі сезіледі.

Мағжанның терең толғаныс, ішкі қайшылықтың толқынысынан туған торығу сипатты мұңлы сарындағы өлеңдеріне: "Мен сорлы", "Жар", "Жаралы жан ", "Алыстағы бауырыма", "Батқан күн", "Атқан таңның жыры", "Бүгінгі күн өмір, өлім – менікі", "Сарғайдым", "Өмір", "Қысқы жолда", "Жазғы жолда", "Жиегінде қара орман", "Алдамшы өмір", "Күзді күні", "Мені де, өлім, әлдиле", және т.б. жатады.

ХХ ғасырдың басында әдебиет әлемінде қатар қанат қаққан ақындардан Мағжан Жұмабаевтың басты ерекшелігі өлең өрімінің

өзгеше сұлулығы мен саздылығында, ырғақ пен әуезділік үрдісінің жаңа үйлесім табуында.

Мағжан туған табиғатты жырлап, кіршіксіз тазалықты содан іздейді. Ақынның шерлі жүрегі содан ғана тағат тапқан.

Ақынның табиғатты жырлаған өлеңдері: "Қайық", "Жел", "Толқын", "Көкшетау", "Алатау", "Жазғытұры", "Күз", т.б.

Мағжан өлеңдеріндегі сұлу сезім оның махаббат тақырыбындағы өлеңдерінен айырықша сезіледі. Ақынның мөлдір сезімі жан сыры арқылы өріліп, өлең жолдарына өзгеше өрнек салады.

Мағжан – қазақ поэзиясында өзіндік жаңашылдығымен дәстүр қалыптастырған, соны ізденістер арқылы өзінің ақындық өнерпаздығына ғана тән әдеби әдістер әкелген ақын. Ахмет Байтұрсынов XX ғасыр басындағы поэзияға азаттық сарынды арқау етсе, Мағжан қазақ лирикасына сыңғырлаған нәзік әуез нәрін құйып, ұлттық рухты ұлттық сезімнен қуат алған өзгеше үнмен жырлады.

Оның "Қорқыт" (1922), "Ертегі" (1922), "Оқжетпестің қиясында" (1923), "Қойлыбайдың қобызы" (1923), "Батыр Баян" (1923), "Жүсіп хан" (1924) тәрізді бірнеше поэмалары бар.

"Қорқыт" поэмасы – қазақ ауыз әдебиетіндегі белгілі аңыздық кейіпкер – Қорқыт турасындағы туынды. Бұл поэмада әлемдік әдебиеттегі қаһармандық ұлы тұлғалардың бірі, ұлы мақсат арқалап, адамзатты өлімнен арашалауға ұмтылып, өлімнен қашып, ажалмен күрескен Қорқыт бейнесін сомдай отырып, ақын Қорқыт образын өз рухымен ұштастыра береді.

"Қорқыт" поэмасындағы автор ұсынған идея – мәңгілік күрес идеясы. Бұл – Мағжан поэзиясындағы азатшыл сарынның негізгі желі екендігінің тағы бір дәлелі.

Мағжанның бір-біріне жалғас туған, алған тақырыбы да, айтар ойы да ортақ екі поэмасы бар. Алғашқысы - "Оқжетпестің қиясында", соңғысы - "Ертегі". Алдыңғысы Кенесары жайлы болса, кейінгісі оның батыр ұлы Сыздық туралы. Екеуі де азаттық атты ұлы идеяны арқау еткен, соған бағытталған. Мағжан, мейлі, аңыз араластырсын, не қиял

қоссын соның бәрі бір ғана нәрсені жырлаудың ұтымды тәсілі болып шығады.

"Батыр Баян" поэмасының басты жетістігі – Баян батырдың шындықтан сомдалған шынайы көркем образының жасалуы. Ол – Сыздықтай, Кенесарыдай, Қорқыттай, Қойлыбайдай аңызбен астасып, ертегімен етене байланысып кеткен бейне емес, өмірдің реалды шындығынан жаралған толыққанды тұлға. Батыр Баян бейнесі оқырманға бірте-бірте ашылғанмен, ә дегенде-ақ, өзіне ерекше тартып, өзгеше қызықтырады.

Бір жорықта қолға түскен қалмақ қызының аянышты тағдыры поэманың сюжеттік желісінің біріне айналған. Сөйтіп, қолға түскен қалмақ қызына Батыр Баянның туған інісі Ноян ессіз ғашық болады. Екі жас уағда бойынша қалмақ еліне қашуға тәуекел етеді. Бұған қатты күйінген Батыр Баян ашу үстінде екеуін де өлтіреді.

Мағжан шеберлігінің сыры - тарихи шындық пен көркемдік шындықты жымдастырып жіберуі. Ел аңызы мен ақын қиялы бірін-бірі толықтырар бірлік тауып, шығарманың шыншылдығын бекіте түседі.

Жалпы алғанда, Мағжан шығармашылығы – қазақ поэзиясына өзгеше леп әкелген соны шығармашылық ізденіс жемісі. Қазақ оқырманы Мағжан поэзиясын енді ғана тұщына оқып, «мың қайталап», жанына рухани ләззат тауып жатуының сыры осында. Қазақ әдебиеттану ғылымы оның ұлт ақыны ретіндегі ұлылығын енді-енді тану жолына түсті. Мағжантану мәңгіге жалғаса бермек.

Бернияз Күлеев (1899-1923). Бернияз Күлеев 1899 жылы бұрынғы Торғай облысы Ақтөбе уезіне қарайтын Бөрте болысының бесінші ауылында (қазір Орынбор облысының Бөрте ауданы) Бекен деген шаруаның отбасында дүниеге келген.

XX ғасырдың басында жасаған қазақтың ағартушылық-демократтық аңсардағы көптеген ақын-жазушылары ұлы Абай бастап кеткен рухани көшті абыройлы жалғастырады. Міне, осы көштің бұйдасын берік ұстанғандардың бірі – Б. Күлеевтің поэзияда Абай

дәстүрлерін жалғастырушы талантты ақын екендігі дау туғызбаса керек.

Б.Күлеев – ерте жанып, ерте сөнген талант. Көп жылдар бойы Б.Күлеев поэзиясына дәуір шаңы ерте қонып, жарқырап көріне алмай көбіне тозаң басып жатты. Дәуірдің, заманның қытымыр қабағы, саясаттың ызғары Б.Күлеев поэзиясының өз сұлулығымен жарқырап көрінуіне ерік бермеді. Сондықтан да ұзақ жылдар бойы ақынның жарқын жырлары өз оқырмандарымен емін - еркін тілдесе алмай, сырласа алмай пұшайман күй кешті. Ақын поэзиясының рухани өрісі шектеулі болды.

Б.Күлеев өмірі мен шығармашылығына қатысты деректерді өздерінің зерттеу еңбектерінде ғалымдар Ы.Дүйсенбаев, Т.Кәкішев, Б.Кенжебаев, Ә.Дербісалин, К.Шәменов, Х. Сүйіншәлиев, Ө.Әбдиманұлы, С.Жәмбек және т.б.арнайы келтіріп өтеді. Ақынның замандасы Мерғали Ешмұхаметұлы естелігіндегі деректерінде, ақын ерте 14 жастан бастап-ақ өлеңдер жаза бастаған. Жеңіл-желпі айтысқа түскен. Бірақ, ақынның көп өлеңдері өзінің көзі тірісінде баспасөз беттерінде жарық көрмеді. Бернияз тек өлең ғана жазбай, қалам күшін басқа жанрларда да байқап көрсе керек. Ақынның 1917 жылы жазылған «Шын сүйіскендер» атты бес перделі драмасы болғанға ұқсайды. Бұл деректі өзінің «Садақ» атты эссе кітабында әдебиетші-ғалым Т.Кәкішев келтіреді. Ақын өлеңдерінің жинағы жеке кітап болып көзінің тірісінде жарық көрмеді. Тек 1969 жылы ғана ақынның таңдамалы өлеңдері бір том болып, «Айтшы, ақ қайың» деген атпен жарық көрді.

Бернияз – көркемдік болмысы тереңде жатқан талантты ақын. Оның өлеңдерінің тақырыбы- көбіне көңіл-күй сезімдерімен байланысты. Көңіл-күй сезімдерін жырлау арқылы ол махаббат, табиғат, философиялық лирикаға барды. Әсіресе, ол махаббат лирикасын шабытпен жырлаған үлкен лирик ақын болды. Замана талабына сай, уақыт пен үндеу ниетінде саяси лирикалар да жазды.

Б.Күлеев махаббат, көңіл-күй тақырыбындағы өлеңдерінде жазба поэзияның үрдісінде шабыттан жыр толғаса, ал саяси лирикаға

келгенде кібіртіктей беретінін байқаймыз. Мұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, ақын тақырыптың тосындағы, бұрын жазып жаттықпағаны, уақыт сұранымынан туғандығы. Екіншіден, ақынның ескі форманы пайдалана отырып, тақырыпты өзінше көркем игеруі болып табылады. Сондықтан да ақынның саяси лирикаларында образ сомдауда, көркем тіл кестесі мен өрнегінде ауыз әдебиетінің поэтикалық формасын қолданушылық бар. Ақын өзінің көркемдік тәжірибесінде әр түрлі үйрену жолдарынан өтті. Әсіресе, Б.Күлеев ауыз әдебиетінің дәстүр үлгілерінен мол үйреніп, сол үлгілерді шығармашылықпен өз поэзиясында шебер қолдана білген ақын. Батырлар жырындағы образ, тіл өрнегі, мақал-мәтелдердің ішкі мазмұнын шығармашылықпен өлең өрнегіне айналдыру, сан алуан теңеу, эпитет, метафораларды ақындық стильге сай құлпырта қолданып, көркем игеру осының айғағы.

Б.Күлеев - ұлы Абай үлгісіндегі ақын. Бернияз Абайдың поэтикалық үлгісін қолдана отырып, біршама өлеңдер жазды. Мысалға, Абайдың «Сегіз аяқ», «Алты аяқ» үлгілерін өз өлеңдерінде шебер қолдан білді. Көп өлеңдері, негізінен қара өлең ұйқасы, шалыс ұйқас түрімен жазылған. Мысалы, «Алты аяқ» және «Сегіз аяқ» түрін пайдаланып, ақын «Сүйікті қайғылыға», «Гүлөндамға», «Жалғыз өзім жат жерде», «Алалық», «Бостандық күнінде», «Шындық», «Мен», «Жүрегім жанып», «Жазғы дала» өлеңдері мен «Жердің жүзі жаз еді», «Қайда екен?», «Жорық» поэмаларын жазды.

Бернияз - өз заманының, дәуірінің тынысын ақындық сезім-күймен кемел толғап, көркем өрнектеген ақын.

Бернияздың шеберлік деңгейі өз өлеңдерінде заманның, дәуірдің келбетін, оларға деген ақынның көркемдік қатынасының, заман, дәуір тынысын өзінің толғағынан өткізген күрделі ішкі әлемін, ақындық болмысын терең, шынайы көрсете алуымен таразыланады. Түйіндей айтар болсақ, Бернияз Күлеев қазақ поэзиясында өзіндік көркемдік өрнегі мен ақындық үні бар шебер таланттардың қатарынан орын алады. Оған өз дәуірін көркем өрнектеген ақын шығармалары айғақ.

Бернияз Күлеев - көркемдік қарымы мол, сырлы да сыршыл ақын. Ол көркем образ, бейнелі сурет-сезім тудыруға шебер. Оның суреткерлік қаламының көркемдік бояуы қанық. Ақынның поэтикалық тілінде әртүрлі ауыстырулар, құлпыртулар, көркемдік айшықтаулар жиі кездеседі. Оның өлеңдерінде сан алуан ұтымды теңеулер мен метафорлар сәтті жарасым тапқан. Ақын теңеулерінің бір ерекшелігі, суреттеліп, бір-біріне теңеліп отырған екі құбылыс арқылы ұсақ детальдарға дейін ақау жібермей, шебер пайдаланып, бір ғана поэтикалық сурет жасауында. Екі құбылыстың ұтымды теңеу арқылы бір-біріне кірігіп, білінбей жымдасып кетуінде. Ақын абстрактілі дерексіз ұғымдар ой мен сезім құбылыстарын метафоралық тәсіл арқылы көркем өрнектеуге де шебер. Ақындық контексте поэтикалық метафорлар ұтымды пайдаланады. Мұның барлығы ақынның көркемдік көкжиегін айқындай түсетін қасиеттер екені даусыз.

Қорыта келгенде, Бернияз өлеңдерінде заман тынысын кемел тұрғыда көркем кестелеген ақын болып, өз дәуірі мен кезеңінің үні бола білді.

Бернияз Күлеевті сыршыл лирик ақын дедік. Қиыннан қиыстырылған ақындық ой, халық даналығына ұласатын шешендік сөз, терең толғаныстан туған сан қилы бейнелеулер Бернияз Күлеев поэзиясының ең басты көркемдік ерекшеліктерінен саналады. Ақын өзі дүниеге, өмірге көзқарастарын да осы сыршылдық толғаныстары арқылы аңғартады. Б. Күлеев поэзиясы – шынайы көркемдік дәрежесіне көтерілген поэзия.

«Шынында да оның сөзі күшті, әсерлі болып отыратыны байқалады. Қайратты, жігерлі сөздің, батыл тілдің қожасы – Бернияз» [28], – деп Ә. Ақдәулетұлы айтқандай сырлы да, сұлу да әсем лирикаларымен кезеңінде үлкен із қалдырған талант. Ол буырқанған сезім мен құштарлыққа толы жырлар жазған үлкен романтик ақын. Ақынның стилі толығымен романтикалық, поэзиясында медитациялық мотивтер жоқ. Б. Күлеевтің самал желдей таза, кәусардай мөлдір әсем жырлары бүгінгі ұрпақтардың да көкейінде жатталып қалып, ұлтының

сөз өнерінің алтын қазынасына қомақты үлес болып қосылып, мәңгілік жәдігер болып қала бермек.

Бернияз өлендерінде заман тынысын кемел тұрғыда көркем кестелеген ақын болып, өз дәуірінің, кезеңінің үні бола білді. Ол – шын мәнінде халықтық әдебиеттің алтын қазынасын аршып, ұлттық дәстүрдің озығын өлеңіне өзек еткен ақын.

Студентерге өзін-өзі бақылау сұрақтары мен тапсырмалар:

1. XX ғасыр бас кезіндегі ұлт-азатшыл бағыттың сипаты.
2. Көрнекті өкілдері және шығармашылығы.
3. Олардың ұлт әдебиетін дамытудағы атқарған қызметі.
4. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі ұлт-азатшыл бағыттың жаңашылдығы.
5. XX ғасыр басындағы жазба әдебиеттің өркендеуіне қосқан үлесі.

Реферат тақырыптары:

1. XX ғасыр басындағы қоғам және әдебиет
2. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі ұлттық рух.
3. Олардың шығармашылық ұстанымдары мен ізденістерінің басты ерекшеліктері.
4. XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарындағы ұлт мәселелері.
5. XX ғасыр басындағы қазақ прозасындағы азаттық идея тақырыбы.

СӨЖ тақырыптары:

1. XX ғ.б. қоғамдық-әлеуметтік жағдай және әдебиет.
2. XX ғ.б. ұлт зиялыларының әдебиетке ықпалы.
3. XX ғ.б. алашшыл-азатшыл ұстанымның өркендеуі.
4. XX ғ.б. ұлт-азаттық бағыттың зерттелуі.
5. XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі әдеби бағыттар мен ағымдар.

ҚОРЫТЫНДЫ

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті өзіне дейінгі ұттық әдебиетіміздің бар асылын, үлгі дәстүрлерін бойына сіңіре отырып, дәуір талабына сай жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Әсіресе жаңа ғасыр табалдырығын шығармашылық талаппен аттаған ақын-жазушылардың қай-қайсысы да Абайды өзіне пір тұтты, халқадірінше «бас ақын» межелеген биіктен көрінуге тырысып, түрлі ізденістерге бой ұрды. Дәстүрді жалғастыру мен жаңашылдыққа ден қою ой сана тұтастығына, идеялық-көркемдік бірлікке алып келді.

Ғасыр басындағы қазақ әдебиеті дамуының кезеңінде түрлі әдеби бағыттар қалыптасып, ақын-жазушылар шығармашылығындағы өмір шындығын суреттеу тәсілдері сан алуан реңктермен толыға түсті. Түрлі бағыттағы идеялық-көркемдік ізденістер әдеби ағым-бағыттардың толыса, кеңейе түсуіне игі әсер етті.

XX ғасыр әдебиеті өмір шындығын, ұлт мүддесін, замананың өркениетті көріністерін алға тарта отырып, өз тұсындағы озық ой-санадан өріс тапты, соны жетекші идеяға айналдырды. Бұған дәлел ретінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылық идеяның XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиетте азатшылдық идеяға ұласуын айтуға болады.

XX ғасырдың алғашқы кезеңінде әдеби жанр мәселесі де көркем әдебиет өркендеуінің көрсеткіші ретінде көрінді. Расында, XX жылдардағы әр түрлі әдеби ағымдардың пайда болуы көрсемдік-эстетикалық талаптан туған сұраныстың нәтижесі еді. Бірақ көркемдік ізденіс бір орында тұрып қалмайды, ол қоғамның мол қатпарлы ой-санасына өзіндік сына қағып, жол тауып алады. А.Байтұрсынов бастап, М.Жұмабаев жандандырған ой-идея кеңестік дәуірде де өз өміршеңдігін танытты.

Алайда, қоғамдағы жағдай 1917жылдың ақпанынан кейін өзгеше арнаға бет бұрды. Қалай дегенде де, кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті сол қоғам ұстанған саяси-әлеуметтік идеологияның жетегінде болғаны анық. Сол тұстан басталған әдебиеттегі жалаң насихатшылдық, құрғақ ұраншылдық 80-жылдарға дейін белең алып, әлеуметтік өмір

шындығының көркем бейнелеу арқылы ашылуына жол бермеді. Дегенмен, о лардың көбінде тарихи шындық жазушы қиялы арқау болған көркемдік шешім арқылы ажарлана түсіп,шынайы өнер туындылары да дүниеге келіп жатқанын әсте естен шығаруға болмайды.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті – шын мәніндегі алтын ғасыр әдебиеті. Ол – қазақ әдебиеті дамуы тарихындағы жазба әдебиеттің мейлінше дамыған, ең бір өркенді де өскелең кезені. Алдыңғы дәуірлерді жаңашылдықпен дамытқан, кейінгі кезеңге дәстүр ретінде жаңа серпін берген өміршең әдебиет.

ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1992.
3. Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзінің очеркі. – Алматы, 1981.
4. Бисенғалиев З. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы. – Алматы, 1988
5. Дербісәлиев Ә. Қазақтың октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті. – Алматы, 1966.
6. Дербісәлиев Ә. Дәстүр мен жалғастық. – Алматы, 1976.
7. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – Алматы, 1970.
8. Елеукенов Ш. Мағжан. – Алматы, 1994.
9. XX ғ.б. кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы, 1994.
10. Кенжебаев Ы., Есназаров Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1966.
11. Кенжебаев Ы. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1993.
12. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы, 1994.
13. Қазақ әдебиетінің тарихы. YI том. – Алматы, 2005.
14. Нұрғалиев Р. Әуезов және Алаш. – Алматы, 1997.

15. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы, 2002.

Қосымша әдебиет

1. Әбдірахманов Т. Таланттар тағылымы. – Алматы, 1988.
2. Әбдіғазиев Б. Асыл арна. – Алматы, 1992.
3. Әбсәметов М. Міржақып Дұлатов. – Алматы, 1995.
4. Бисенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ романы.—Алматы, 1997.
5. Дүйсенбаев Ы. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы, 1967.
6. Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы, 1990.
7. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптарының тарихынан. – Алматы, 1971.
8. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы, 1969.
9. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1976.
10. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Алматы, 2002.
10. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, 1995.
11. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы, 1994.
12. Кенжебаев Б. Журналист М.Сералин. – Алматы, 1957.
13. Шалабаев История казахской прозы. – Алма-Ата, 1961.
14. Қирабаев С. Спандияр Көбеев. – Алматы, 1958.
15. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы, 1995.
16. Мұқанұлы С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Қызылорда, 1932.
17. Мұхаметханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. (1 кітап). – Алматы, 1993.
18. Мұхаметханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. (2 кітап). – Алматы, 1994.
19. Мұхаметханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. (3 кітап). – Алматы, 1995.
20. Нұрғалиев Р. Өнер алды қызыл тіл. – Алматы, 1974.
21. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана, 2002.

22. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы, 1975
23. Сәтбаев Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы, 1990.
24. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы, 1990.
25. Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы, 1975.
26. Тоғжанұлы Г. Жүсіпбектің сыны, Мағжанның ақындығы туралы. – М.: 1926.
27. Ысқақов Б. Сәбит Дөнентаев. – Алматы, 1966.
28. Әбдиманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы, 1993.
29. Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлттық рух. – Алматы, 2010.

Электронды басылымдар мен интернет-сайттар:

<http://lib.kaznu.kz/default.asp>

<http://www.infoliolib.l/info/>

<http://www.openj-gate.org/>

<http://www.rubricom.com> – РУБРИКОН

XX ғасыр басындағы әдебиет пәні бойынша ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1. XX ғ.б. қазақ зиялылары алдында тұрған басты үш мәселе:

1. Оқу-ағарту, көтеріліс, таптық күрес
2. Жер мәселесі, оқу-ағарту, саяси күрес
3. Дін, таптық күрес, жеке мемлекет болу
4. Қала салу, жеке мемлекет болу, оқу-ағарту
5. Елге шығу, сайлау өткізу, дінді уағыздау

2. XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі басты бағыттар

1. Ұлтшыл-буржуазияшыл, діни-клерикалды, натуралистік
2. діни-ағартушы, әлеуметтік, революцияшыл-демократтық

3. діни-ағартушы, ағартушы-демократшыл, азатшыл әдебиет бағыты

4. әлеуметтік, діни-клерикалды, натуралистік

5. символистік, декаденттік, ұлтшыл-буржуазияшыл

3. Діни-ағартушылық бағытқа қай ақын-жазушылар тобы жатады?

1. М.Сералин, С.Дөнентаев, С.Торайғыров т.б.

2. А.Байтұрсынов, М. Дулатов, М.Жұмабаев т.б.

3. М.Көпеев, М.Қалтаев, Н.Наушабаев т.б.

4. Б.Күлеев, Б.Өтетілеуов, Ә.Ғалимов т.б.

5. Т.Жомартбаев, Н.Орманбетов, Ә.Ғалимов т.б.

4. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев қай бағыт өкілдеріне жатады?

1. ұлтшыл-буржуазияшыл

2. азатшыл әдебиет бағыты

3. ағартушы-демократ

4. діни-клерикалды

5.әлеуметтік

5. Ағартушы-демократтық бағыт өкілдерінің басты шығармашылық ерекшелігі неде?

1. Діни бостандықты уағыздау

2. Оқу ағартуға үнднуде

3. Әлеуметтік теңсіздікті көре білуде

4. Көтеріліске үндеуде

5. Революция үндеуде

6. XX ғ.б. қазақ әдебиетінде қандай жанр күрт алға дамыды?

1. өлең-лирика

2. проза

3. драматургия

4. фельетон
5. очерк

7. «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Өмірде көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» кітаптарының авторы кім?

1. Нұржан Наушабаев
2. Әбубәкір Кердері (Шоқанов)
3. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев
4. Мақыш Қалтаев
5. А. Мұхамедияров

8. Діни-ағартушы бағыт өкілдерінің шығармашылығына тән басты сипат қандай?

1. Отаршылдыққа қарсы күреске ояту
2. Әлеуметтік теңсіздікті таныту
3. Діни таным арқылы тәрбиені қалыптастыру
4. Ресеймен бірлікке үндеу
5. Көтеріліске үндеу

9. «Айқап» төңірегіне қай топ өкілдері орналасты?

1. революцияшылдар
2. мұсылманшыл-түрікшілдер
3. батысшылдар
4. солтүстікшілдер
5. қызылдар

10. Ұлттық, таптық қайшылықтардың асқынуы неден көрініс тапты?

1. Орыс-жапон соғысынан
2. Дүниежүзілік соғыстан
3. 1905-1907 ж. революциядан
4. Капиталистік қатынас элементтерінің өнуінен

5. Саяси күйреуден

11. XX ғ.б. ой-сананың оянуы неден көрініс тапты?

1. шаруашылық дуамынан
2. баспасөздің дүниеге келуінен
3. капиталистік қатынасқа қадам басудан
4. отырықшылықты жақтаудан
5. оқулықтардың көбеюінен

12. Қазақстан тұңғыш журналы қалай деп аталады?

1. «Қазақстан»
2. «Серке»
3. «Ешім даласы»
4. «Айқап»
5. «Қазақ»

13. XX ғ.б. ой-санаға өзгеше сарын алып келген бір жылда шыққан үш кітап қалай аталған?

1. «Үлгілі бала», «Топжарған»
2. «Абайдың өлеңдер жинағы», «Оян қазақ», «Қырық мысал»
3. «Гүлхашима», «Жиған терген»
4. «Хал ахуал»
5. «Өткен күндер», «Шолпан», «Уақ-түйек»

14. 1913-18жылдар аралығында көп тәжірибеден таралған қазақ басылымы қалай аталады?

1. «Түркістан» уалаятының газеті
2. «Дала» уалаятының газеті
3. «Қазақстан»
4. «Қазақ»
5. «Айқап»

15. Қазақтың тұңғыш романы қалай аталады?

1. «Қалың мал»
2. «Қамар сұлу»
3. «Бақытсыз Жамал»
4. «Шұғаның белгісі»
5. «Қыз көрелік»

16. С.Көбеев алғашқы кітабын неге «Үлгілі тәржіма» атаған?

1. Мысал-өлеңдер көп болғандықтан
2. Ақыл-кеңес мол болғандықтан
3. Өзгелерден үлгі етіп аударғандықтан
4. Қара сөзден құрылғандықтан
5. Балаларға арналғандықтан

17. «Қалың мал» романының басты тақырыбы қандай?

1. әйел тесіздігі
2. оқу-ағарту
3. ескілікті дәріптеу
4. революциялық күрес
5. жұмысшы тақырыбы

18. Шәкәрім Кұдайбердиев Абай поэзиясының қандай дәстүрін негізгі бағыт етті?

1. махаббат лирикаларын
2. ойшылдық-танымдық поэзиясын
3. сыршыл лирикасын
4. қарасөздерін
5. табиғат лирикаларын

19. «Қалақаман-Мамыр» поэмасын Шәкәрім қандай лақап атпен жазған?

1. «Желкен»
2. «Арғын»
3. «Мұтылған»

4. «Ақсақал»
5. «Алашбай оғылы»

20. «Қалқаман -Мамыр» поэзиясының кейіпкері Мамыр кімнің қолынан қаза болды?

1. Әнет баба Мәметей
2. Мәметей
3. Көкенай
4. Қалқаман
5. Есет

21. «Қалақаман-Мамыр» поэмасының жанры қандай?

1. қисса
2. тарихи дастан
3. лиро-эпос
4. батырлық жыр
5. ғашықнаме

22. «Қалақаман-Мамыр» поэмасына алғаш сын жазған кім?

1. Ахмет Байтұрсынов
2. Әлихан Бөкейханов
3. Сұлтанмахмұт Торайғыров
4. Міржақып Дулатов
5. Мұхамеджан Сералин

23. «Еңлік-Кебек» поэмасының 1912 жылы «Жәрдем» баспасынан жарық көргендегі алғашқы аты қалай аталады?

1. «Еңлік-Кебек»
2. «Жолсыз жаза»
3. «Ғашықтық жырлар»
4. «Еңлік – Кебек»
5. «Ғашықтар»

24. Шәкәрімнің алғашқы өлеңдер жинағы қалай деп аталады?

1. «Жиған терген»
2. «Қазақ айнасы»
3. «Азамат»
4. «Терме»
5. «Өлеңдер»

25. Шәкәрім «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын кімнен аударған?

1. Фирдоуси
2. Қожа Хафиз
3. Рудаки
4. Физули
5. Низами

26. Шәкәрімнің «Әділ-Мария» атты шығармасының жанры қандай?

1. поэма
2. пьеса
3. роман
4. баллада
5. әңгіме

27. «Қыз көрелік» ұзақ әңгімесінің авторы

1. Мұхамедсәлім Кәшімов
2. Байаты Ерженов
3. Бекет Өтетілеуов
4. Тахир Жомартбаев
5. Әкрам Ғалимов

28. М.Кәшімовтің прозалық шығармасын ата

1. «Әділ-Мария»
2. «Мұңлы Мариям»

3. «Оқудағы мақсат не?»
4. «Қыз көрелік»
5. «Май мәселесі»

29. Мақыш Қалтаев шығармашылығына тән басты ерекшелік не?

1. Ескі өмірді аңсау
2. дінді уағыздау арқылы адами тәрбиеге үндеу
3. Саяси күреске шақыру
4. ұлт-азаттық қозғалысқа үндеу
5. әлеуметтік теңдікті жырлау

30. Нұржан Наушабаев пен Сапарғали айтысы айтыстың қай түріне жатады?

1. Жұмбақ айтыс
2. қыз бен жігіт айтысы
3. өтірік айтыс
4. сүре айтыс
5. түре айтыс

31. Ақан сері Қорамсаұлы қандай ақын?

1. әнші-ақын
2. эпик ақын
3. ерікті ақын
4. еріксіз ақын
5. айтыс ақыны

32. Ақан лирикалары негізінен лириканың қай түріне жатады?

1. Философиялық лирика
2. табиғат лирикасы
3. саяси лирика
4. махаббат лирикасы
5. жай лирика

33. «Қалың мал» романының бас кейіпкері Ғайша әкесі Итбайға наразылығын қалай білдіреді?

1. Арыз айту арқылы
2. Әңгіме-мысал айту арқылы
3. шешесіне айтқызу арқылы
4. өлең сөзбен
5. жылау арқылы

34. «Қалың мал» романының тарихи маңызы неде?

1. Әйел теңсіздігін көрсетуде
2. көркемдік жетістігінде
3. алғашқы қазақ романының біреуі болуында
4. билік көркемдік шешімінде
5. әлемдік әдебиет деңгейінде жазылуында

35. XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі түгелдей өлеңмен жазылған алғашқы роман қалай аталады?

1. «Кім жазықты»
2. «Қалың мал»
3. «Әділ-Мария»
4. «Бақытсыз Жамал»
5. «Мұңлы Мариям»

36. С.Торайғыров ақындығын алғаш танып талабын ашқан кім?

1. Абай
2. Мұқан молда
3. Әбдірахман молда
4. Шорманның мұсасы
5. Мәшһүр Жүсіп

37. Сұлтанмахмұт өлеңдерінің тақырыбы:

1. махаббатты жырлау
2. табиғатты жырлау
3. әлеуметтік теңсіздік
4. өз өмірін жырлау
5. интернационалдық даңқтықта жырлау

38. Сұлтанмахмұттың «Кесені қолыма алып қарай бердім, ішінде наһақ көзден жас бар деп?» деген өлең жолдары қай өлеңнің қорытындысы?

1. «Патрияшыға»
2. «Бұлар кім»
3. «Бір адамға»
4. «Қымыз»
5. «Оқудағы мақсат не?»

39. Сұлтанмахмұттың «Тұтқындағы Байтұрсынның «масасына» өлеңінің басты идеясы неде?

1. Ерлікті жырлау
2. өлеңнің мәні мен маңызын ұғуға үндеу
3. бірлікке үндеу
4. оқуға шақыру
5. тұтқын өмір қиыншылығын көрсету

40. «Қамар сұлу» тақырыбы мен мазмұны жағынан қандай шығарма?

1. әлеуметтік роман
2. махаббатты арқау еткен шығарма
3. ұлт-азаттық көтерілісті арқау еткен шығарма
4. ерлікті жырлаған шығарма
5. отыршылдықты көрсеткен роман

41. «Қамар сұлудағы» Ахмет ескілікпен күресу жолын тапқан ба?

1. табуға тырысқан
2. тапқан
3. таба алған жоқ
4. табуға талпынған
5. тыпқысы келмеген

42. Сұлтанмахмұттың «кім жазықты» атты шығармасының жанры қандай?

1. поэма
2. дастан
3. роман
4. әңгіме
5. баллада

43. «Кім жазықтыдағы» Әжібай үшін зиялылық неден көрініс табады?

1. оқығандықтан
2. сәнді киінуден
3. қалада көп жүруден
4. қызметкер болудан
5. көлікпен жүруден

44. «Кәм жызқты» шығармасындағы Аппақай қандай қыздың бейнесін танытады?

1. ерке қыздың
2. сұлу, жесір әйелдің
3. қылының жаңашыл қызын
4. жеңілтек қыздың
5. ой-сезімсіз, сылқым қыздың

45. «Адасқан өмір» поэмасында ақын соғысты не деп түсінеді?

1. ерлік көрсету жолы

2. жазықсыз қан төгу
3. батырлық алаңы
4. байлық көзі
5. бай сыйлайтын жер

46. «Адасқан жер» поэмасында Сұлтанмахмұт шын бақытты қай қоғамнан іздейді?

1. феодалдық-патриархалдық
2. социалистік
3. капиталистік
4. коммунистік
5. хандық

47. С.Дөнентаевтың баспа жүзін көрген тұңғыш туындысы қалай аталады?

1. «Қиялым»
2. «Ақылым»
3. «Ой»
4. «Көңіл мен тіл»
5. «Арманым»

48. С.Дөнентаевтың алғашқы жинағы қалай деп аталады?

1. «Жас тұлпар»
2. «Уақ-түйек»
3. «Боз торғай»
4. «Жиаған терген»
5. «Маса»

49. С.Дөнентаевтың «Замандастар»өлеңінің негізгі мақсаты неде?

1. отаршылдықты көре білу
2. оқу-білімге шақыру
3. көңіл-күйігін жырлау

4. жастықты жырлау
5. махаббатты жырлау

50. С.Дөнентаевт «Заман кімдікі» өлеңінде кімдердің бейнесін жасаған?

1. оқыған азаматтардың
2. кедей-шаруалардың
3. қанаушы таптың
4. оқыған шәкірттердің
5. оқыған жастардың

51. С.Дөнентаев Бозторғай бейнесі арқылы кімді суреттеп отыр?

1. әнші құс тағдырын
2. қарапайым халық өкілін
3. талапты жас бейнесін
4. алғыр құсты
5. зиялы жан бейнесін

52. С.Дөнентаевтың «Жамила қыз» өлеңінің тақырыбы қандай?

1. оқу-ағарту мәселесі
2. әйел теңсіздігі
3. кедей тап өмірі
4. махаббат тақырыбы
5. азаттық күрес тақырыбы

53. «Бекболат» поэмасының авторы кім?

1. Иса Дәркебаев
2. Омар Шипин
3. Ығылман Шөреков
4. Жамбыл Жабаев
5. Нұрпейіс Байғанин

54. Біржан Берденовтың «Прием» атты дастанында не суреттелген?

1. қазақ тұрмысы
2. әйел теңсіздігі
3. майдандағы жігіттер өмірі
4. оқушы шәкірттер өмірі
5. медресе өмірі

55. А.Байтұрсынов «Оқ тиіп он үшімде ой түсірген» дегенде недей оқиғаны меңзеп отыр?

1. оқуға бет алуын
2. әкесінің жер аударылуын
3. ұлт-азаттық көтерілісті
4. 1905-07 ж. революцияны
5. 1916 жылғы көтерілісті

56. А.Байтұрсынов газеті қай жерде және қай жылдары шығып тұрды?

1. Орынбор 1913-18 ж.
2. Уфа 1912-1915 ж.
3. Троицк 1911-14ж.
4. Петербург 1905-1907ж.
5. Қазан 1907-1913ж.

57. А.Байтұрсынов «Қырық мысал» жинағындағы мысалдарды негізі қай мысалшыдан аударған?

1. Лафонтен
2. Динстриев
3. Хамницер
4. Сумароков
5. Крылов

58. А.Байтұрсынов «Қасқыр мен қозы» мысалында не нәрсені тұспалдап отыр?

1. надандықты
2. адамгершілікті
3. зорлықшылдықты
4. көрсеқызарлықты
5. оқығандықты

59. А.Байтұрсынов «Ала қойлар» мысалында Ала қойлар тағдыры арқы немі мені меңзейді?

1. орыс шаруалар тағдырын
2. оқыған зиялылар тағдырын
3. әкімдер өмірін
4. байлар өмірін
5. бұратана халық тағдырын

60. А.Байтұрсынов «Маса» кітабында «Аш көзіңді оянып» деп ұран тастауында қандай мән бар?

1. оқу-ағартуға үндеу
2. тап күресіне шақыру
3. еңбекке шақыру
4. отаршылдық бұғауынан үзуге шақыру
5. ел-жер көруге шақыру

61. А.Байтұрсыновты ақын еткен не нәрсе?

1. табиғи талант
2. ақындық атын шығару
3. ақындық құдіретін таныту
4. өзінің азатшыл ойларын жеткізу мақсаты
5. өзгелерге еліктеу

62. Абайдың ақындық тұлғасын танытқан қандай мақала?

1. «Әдебиетімізге көз салу»

2. «Қазақтың бас ақыны»
3. «Абай»
4. «Қазақ әдебиеті жайынан»
5. «Өлең және айтушылар»

63. А.Байтұрсынов әдебиеттануға арналған еңбегінде ескі әдебиетті қалай атаған?

1. Ауыз әдебиеті
2. Діндар дәуір әдебиеті
3. Билер дәуірі әдебиеті
4. Ағымдық әдебиет
5. Сындар дәуір әдебиеті

64. М.Дулатовтың 1909 жылы алғашқы кітабы қалай аталады?

1. «Мен қазақпын»
2. «Маса»
3. «Оян, Қазақ!»
4. Әдебиет қазақия
5. «Хал-ахуал»

65. М.Дулатов өз романында қандай қыздың бейнесін жасаған?

1. Сұлу қыздың
2. ұяң-момын қыздың
3. еркін өскен қыздың
4. ерке бай қыздың
5. күрескер, қайсар қыздың

66. Мағжанның алғашқы өлеңдер жинағы қалай аталады?

1. «Оян, қазақ!»
2. «Шолпы»
3. «Шолпан»
4. «Мағжан өлеңдері»
5. «Үзік»

67. Мағжанның «Шын хакім, сөзің асыл баға жетпес, Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес» деген өлең жолдары кімге арналған?

1. Бұқарға
2. Ахметке
3. Шоқанға
4. Абайға
5. Ахмет Иассауиге

68. Мағжанның «Толқын» өлеңінің басты жетістігі неде?

1. ақыл-өсиет
2. суреткерлік
3. сезімділік
4. дидактикалық
5. қарабатырлығында

69. Мағжанның «Сағындым» өлеңі нені меңзеп жазылған?

1. сүйгенін сағынуды
2. анасын сағынуды
3. еркіндікті аңсаудан
4. туған жерді сағынудан
5. елін сағынудан

70. 1905 жылғы патша манифесі қазақ халқына қажетті қандай еркіндік берді?

1. жер алу
2. думаға депутат сайлау
3. үй салу
4. мал бағу
5. жеке ел болу

71. XX ғ.б. мұсылманша оқудың жаңа түрі қалай деп аталады?

1. мұсылманша

2. қазақша
3. қадымша
4. жаңаша
5. жадиdше

72. Ағартушы-демократтық бағытқа қай ақын-жазушылар тобы жатады?

1. М.Сералин, С.Дөнентаев, С.Торайғыров, т.б.
2. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, т.б.
3. М.Көпеев, М.Қалтаев, Н.Наушабаев, т.б.
4. А.Сабалұлы, Ж.Шайхысламұлы, Д.Мәуленкейұлы, т.б.
5. С.Сыдықов, М.Тәліпов, Ж.Қалымов, т.б.

73. Әріптің

«Қақиқат шын ғашық жар дегізіп ең,

Әуелден тілің ұшын емізіп ең,

Ақырда сөз аяғы қайыр болсын,

Дегендей камал тоят жегізіп ең...» деген жолдары қай ақын

қызға арналған?

1. Ұлбикеге
2. Ырысжанға
3. Тәбияға
4. Сараға
5. Үкібалаға

74. Әріптің «Зияда-Щамұрат» атты шығармасы қандай тақырыпқа жазылған?

1. ғашықтық
2. әлеуметтік
3. батырлық
4. соғыс
5. шаруашылық

75. М.Сералиннің «Гүлкәшима» поэмасының тақырыбы қандай?

1. революциялық қозғалыс
2. ұлт-азаттық көтеріліс
3. әйел теңсіздігі
4. оқу-ағарту
5. қыр өмірі

76. М.Сералиннің «Гүлкәшима» поэмасындағы бас кейіпкер Баймағамбеттің ойға терең, сезімге бай болуының себебі неде?

1. ақкөңіл болуында
2. акын болуында
3. батыр болуында
4. билік құрған шешен болуында
5. өнерпаз әнші болуында

77. М.Сералин орыстың қандай жазушысының прозалық шығармасын аударды?

1. А.Сорокиннің «Жусанын»
2. А.Пушкиннің «Боранын»
3. Гогольдің «Өлі жандарын»
4. Лермонтовтың «Біздің заманның геройларын»
5. А.Толстойдың «Хаджымұқанын»

78. Бекет Өтетілеуов аудармалары қанша буынды өлең болып келеді?

1. Аралас буынды
2. 6 буынды
3. 8 буынды
4. 11 буынды
5. 7 буынды

79. Б. Өтетліуовтің 1912 ж. Қазақнда жарық көрген алғашқы жинағы қалай аталады?

1. «Жиған терген»
2. «Үлгілі тәржіма»
3. «Мың бір мақал»
4. «Дүние ісі ақыретке кетпес»
5. «Үлгілі бала»

80. 1907 ж.жарық көрген «насихат қазақия» қай діни ағартушы ақынның кітабы

1. Әбубәкір Кердері
2. Мақыш Қалтаев
3. Нұржан Наушабаев
4. Мәшһүр Жүсіп Көпеев
5. Кәшшәфетдин Шаһмарданұлы

81. Қай кітапты М.Қалтаев татар ақыны З.Кәримден ударып бастырған?

1. «Айна»
2. «Қазақтың айнасы»
3. «Насихат қазақия»
4. «Тура жол»
5. «Бар оқиға»

82. М.Байзақов «Тышқан мен түйе» мысалында адамға тән қандай мінезді сынайды?

1. өркөкірек
2. өсекті
3. өтірікші
4. мақтаншақ
5. қорқақ

83. Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ жұртының осы күнгі әңгімесі» өлеңіндегі «Сөз шықты біздің қазақ баласына// Келіңіз деп Петербург қаласына// Кеңшілік ойлай берсең келе жатыр// Сахараның көшіп жүрген даласына», - деген жолдар нені меңзеп тұр?

1. ұлт-азаттық көтерілісті
2. жаңа өзгерісті
3. дума сайлауын
4. Петербургтегі мұсылман съезін
5. «Серке» газетінің шығауын

84. «Айқап» журналында 1911-13 жылдары қай ақын жауапты хатшы болып қызмет атқарады?

1. Мұхамеджан Сералин
2. Эқрам Галимов
3. Сұлтанмахмұт Торайғыров
4. Міржақып Дулатов
5. Сәбит Жөнентаев

85. Спандияр Көбеевтің «Қалың мал» романы қалай аяқталады?

1. екі жастың өлімімен
2. екі жастың мұрат-мақсатына жетуімен
3. біреуінің құрбан болуымен
4. біреуінің жер аударылуымен
5. зорлықшылдардың екеуін бөліп жіберумен

86. «Қалың мал» романының ұнамсыз кейіпкерінің бірі Тұрлығұлдың мінез-құлқы, болмыс-бітімі толық ашылған ба?

1. толық ашылған
2. бейнесі жеткілікті ашылмаған
3. мүлде ашылмаған

4. іс-әрекет үстінде ашылған
5. толыққанды бейне жасалған

87. «Қалқаман-Мамыр» поэмасындағы «Ер жеткен қыз еркімен ерге барар» деген кімнің аузымен айтылған уәж?

1. Әнет
2. Қалқаман
3. Мамыр
4. Көкенай
5. Кішік

88. Надандық құрбаны пьесасына сын жазған қай ақын-жазушы?

1. Сәкен Сейфуллин
2. Міржақып Дулатов
3. Сұлтанмахмұт Торайғыров
4. Ахмет Байтұрсынов
5. Әлихан Бөкейханов

89. «Қалқаман-Мамыр» поэмасындағы Мамыр қандай қыз бейнесі?

1. Батыр қыздың
2. Ғалым қыздың
3. Момын қыздың
4. Махаббатын қастерлей білген ару қыздың
5. Оқыған қыздың

90. Шәкәрімнің «Нартайлық пен айсұлу» поэмасы қай жылы жазылған?

1. 1912 ж.
2. 1911 ж.
3. 1929 ж.
4. 1935 ж.

5.1931 ж.

91. «Еңлік-Кебектегі» кебек Тобықтының қай батырының інісі?

1. Тоқтамыс
2. Мамай
3. Ырғызбай
4. Кеңгірбай
5. Манас

92. Қай кітаптың авторы Нұржан Наушабаев?

1. «Әдебиет қазақия»
2. «Манзумат қазақия»
3. «Насихат қазақия»
4. «Айна»
5. «Жас тұлпар»

93. Шәді Жөңгіров қай бағыттағы ақын?

1. ағартушы-демократ
2. ағартушы
3. діни-ағартушы
4. азатшыл
5. демократшыл

94. Шәді Жөңгіров өз тұсындағы қоғамдық өмірді жырлаған ба?

1. аз жырлаған
2. көп жырлаған
3. мүлде жырламаған
4. жырлағысы келмеген
5. жырлауға мүмкіндік бермеген

95. Б.Күлеевтің 1969 жылы жарық көрген өлеңдер жинағы қалай деп аталады?

1. «Өмір-дария»
2. «Ғұмыр»
3. «Айтшы, ақ қайың»
4. «Аруана»
5. «Туған жер»

96. А.Байтұрсыновтың «Қырық мысал» жинағы қай жылы қайда басылып шықты?

1. Орынбор 1913 ж.
2. Петербург 1909 ж.
3. Уфа 1911 ж.
4. Троицк 1905 ж.
5. Қазан 1907ж.

97. А.Байтұрсыновтың «Маса» өлеңдер жинағы алғаш қашан, қай жерде жарық көрді?

1. 1909 ж. Петербургте
2. 1911 ж. Орынборда
3. 1913ж. Уфада
4. 1909ж. Орынборда
5. 1911 ж. Петербургта

98. А.Байтұрсыновтың жазба әдебиетті дамыту мен әдебиетті ұйымдастыру жолдарын көрсеткен қай мақаласы?

1. «Өлең және айтушылар»
2. «Қазақтың бас ақыны»
3. «білім жарысы»
4. «Қазақ әдебиеті жайынан»
5. «Әдебиетімізге көз салу»
5. Байжанның

99. «Бақытсыз жамал» романындағы Жамалдың менсінбейтін есігін аттауына не себеп?

1. тағдырға мойынұсынушылық
2. Ғанидың өлімі
3. Әке-шешенің айтқанынан шықпауы
4. Өз еркімен баруы
5. Жұманды ұнатып қалуы

100. «Бақытсыз жамал» романындағы боранда адасып мерт болған Жамалды тауып алған жолаушылар оның қалтасынан нендей зат тауып алады?

1. өлең жазылған қағаз
2. Ғанидың хатын
3. Өлең кітабы
4. Оязға жазған арыз
5. Алтын сақина

101. М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романының идеясы неге үндейді?

1. оқып білім алуға
2. өз теңдігі жолындағы күреске
3. тағдырдың салғанына көнуге
4. өнер үйренуге
5. еріксіз ерге баруға

102. М.Дулатовтың «Балқия» атты шығармасы қай жанрда жазылған?

1. проза
2. драма
3. лирика
4. роман
5. поэма

103. Жамбылдың «Патша әмірі тарылды» атты өлеңінің негізгі жетістігі неде?

1. отбасылық өлең болуында
2. жұбату мәнінде
3. әлеуметтік ірі оқиғаны жырлауында
4. естірту екенінде
5. басты шығарма болуында

104. Сәт Есембетовтің «Июнь жарлығы» шығармасы 1916 ж. көтеріліске байланысты жырлардың қай кітабына жатады?

1. халықтық көтеріліске шақырған жырлар
2. көтеріліс барысын суреттейтін шығарма
3. майданға аттануды көрсету
4. майданнан жазылған хат
5. майдан өмірі

105. М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты шығармасы жанры жағынан қандай шығарма?

1. роман
2. ұзақ әңгіме
3. фантастикалық әңгіме
4. психологиялық әңгіме
5. драмалық шығарма

106. Мағжан Жұмабаев поэмаларының негізгі өзегі не?

1. ұлт-азаттық тақырыбы
2. махаббат тақырыбы
3. философиялық ой-толғам
4. ғашықтық дастандар
5. драмалық шығарма

107. М.Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасында Абылай бейнесі арқылы қандай тұлғаны сомдаған?

1. қанішер ханды
2. ел көсемін
3. қарабасын ойлаған жанды
4. біреудің ақылын пайдаланған залым ханды
5. үстем таптың өкілін

108. XX ғ.б. қазақ зиялыларының алғашқы бас қосуы қалай деп аталады?

1. съезд
2. сайлау
3. қазақтың тұңғыш құрылтайы
4. дума сайлауы
5. жергілікті сайлау

109. XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі әдеби бағыттардың қалыптасуына қандай нәрсе игі әсер етті деп ойлайсыз?

1. капиталистік қоғамға тән қатынастар келе бастауы
2. оқырмандардың көбеюі
3. оқығандардың көп болуы
4. қазақ зиялыларының әрқилы идеялық топтарға бөлінуі
5. әдеби жанрлардың дамуы

110. Азатшыл әдебиет бағыт өкілдерінің шығармашылығының басты ерекшелігі неде?

1. елді оқу-ағартуға үндеуде
2. әлеуметтік теңсіздікті көре білуде
3. байларды тап ретінде жоюды көздеуде
4. ұлтын отаршылдық азабынан құтқаруды көздеуде
5. мұсылман дүниесімен бірігуді көздеуде

111. “Үлгілі бала” жинағына енген “Жетімнің зары” кімнің өлеңі?

1. Төл туынды

2. Қрыловтың
3. Пушкиннің
4. Ыбырайдың
5. Абайдың

112. “Қалың мал” романы қай жылы жазылды?

1. 1909 ж.
2. 1911 ж.
3. 1915 ж.
4. 1913 ж.
5. 1914 ж.

113. “Қалың мал” романындағы мына портрет кімдікі?

“...ұзын бойлы, мес қарын, түксиген қалың қабақты, көп сөйлемейтін, жалпақ мұрын, қарсы келген адам қаймыққандай, елге зәбірлі, көршілеріне мазак, қатты мінезді адам”:

1. Итбай
2. Құрымбай
3. Байғазы
4. Тұрлығыұл
5. Әбіш

114. “Қалың мал” романындағы мына бейне кімді танытады?

“...орта бойлы, талдырмаш, сабыр иесі, сұлу қара торы, бір сөзді, уәдеден таймайтын жігіт”:

1. Серғазы
2. Қожаш
3. Жүніс
4. Бірке
5. Әлке

115. “Қалың мал” романында қай ұнамсыз кейіпкердің бейнесі жан-жақты көрсетілген?

1. Байғазы
2. Итбай
3. Тұрлығұл
4. Әбіш
5. Құрымбай

116. “Қалқаман-Мамыр” поэмасында бүкіл оқиға тірегі қай кейіпкер?

1. Мамыр
2. Қалқаман
3. Көкенай
4. Әнет
5. Мәмбетей

117. Нарманбет Орманбетов өлеңдерін алғаш құрастырып бастырған қай ғалым?

1. Қожаш Жұмалиев
2. Есмағамбет Ысмайылов
3. Бейсенбай Кенжебаев
4. Ысқақ Дүйсенбаев
5. Ханғали Сүйіншәлиев

118. Мақыш Қалтаев “Беру хақтан болса да себеп бізден, жабысалық себепке соңға қалмай” дегенде нені меңзеп отыр?

1. бәрін құдайдан күтуді
2. ғылым, білімге ізденуді
3. себеп іздеп соқтығысуды
4. себепсізден ештеңе болмайды деуді
5. бар себеп бір құдайдан деуді

119. Шәді Жәңгіров шығармаларына қалай деп қол қойған?

1. Шәһді
2. Шәһді Жәңгірұлы

3. Шәһді төре
4. Шәһді төре Жәңгір
5. Шәһді Төре Жәңгір Төрәұлы

120. Шәһді шығармашылығына тән жанр қайсысы?

1. дастан
2. лирика
3. баллада
4. толғау
5. қисса

121. Ығылман Шөрековтің басты шығармасы қайсысы?

1. “Бекболат”
2. “Исатай-Махамбет”
3. “Прием”
4. “Аманкелді”
5. “Кенесары-Наурызбай”

122. Абай дәстүрін Сұлтанмахмұт қай бағытта дамытты?

1. махаббатты жырлау бағытында
2. табиғатты жырлау бағытында
3. әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын жырлау бағытында
4. данагөйлік бағытында
5. ащы мысқыл бағытында

123. Ғ.Қарашев өзіне қай ақынды ұстаз тұтқан?

1. Абай
2. Ыбырай
3. Махамбет
4. Шәңгерей
5. Ахмет

124. Төменгі кітаптардың қайсысы Ғ.Қарашевтікі?

1. “Маса”
2. “Қарлығаш”
3. “Асау тұлпар”
4. “Бозторғай”
5. “Әдебиет қазақия”

125. “Алаштың” ұранын жазған қай ақын?

1. Ахмет Байтұрсынов
2. Шәкәрім Құдайбердиев
3. Ғұмар Қарашев
4. Әріп Тәңірбергенов
5. Бекет Өтетілеуов

126. Ақын Бернияз Күлеев қанша жасында дүниеден өтті?

1. 24
2. 44
3. 54
4. 64
5. 74

127. Б.Күлеевтің поэзиясы қай ақынның шығармашылығымен өте үндес келеді?

1. Абай
2. Шәкәрім
3. Ахмет
4. Мағжан
5. Мәшһүр Жүсіп

128. Ахмет Байтұрсыновты қазақтың рухани көсемі деп таныған кім?

1. Абай
2. М.Әуезов
3. С.Сейфуллин

4. Ә.Бөкейханов
5. М.Жұмабаев

129. Ахмет Байтұрсынов мысал аудармасын неге төл туынды санаймыз?

1. дәлме-дәл аударғандықтан
2. жолма-жол аударғандықтан
3. еркін аударғандықтан
4. сюжетін ғана алып өзінше жазып шыққандықтан
5. түгелдей көшіріп алғандықтан

130. А.Байтұрсынов поэзиясының басты ерекшелігі неде?

1. отаршылдық саясатқа қарсылық арқылы ел санасын оятуда
2. әлеуметтік тұрмысты терең ашып көрсетуде
3. таптық қайшылықты терең толғауында
4. әйел теңсіздігін шыншылдықпен жырлауы
5. буржуазияшыл-ұлтшылдығында

131. А.Байтұрсыновтың қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы еңбегінің нәтижесі ретінде қай жинағын атауға болады?

1. “Жиырма үш жоқтау”
2. “Әдебиет танытқыш”
3. “Маса”
4. “Қырық мысал”
5. “Қазақ”

132. М.Дулатовтың “Оян, қазақ” жинағы негізінен қандай тақырыпқа жазылған?

1. саяси-әлеуметтік
2. әйел теңсіздігі
3. өндіріс тақырыбы

4. сүйіспеншілік тақырыбы
5. колхоздастыру

133. М.Дулатовтың “Хазірет Сұлтан” атты мақаласы кім туралы?

1. әл-Фараби
2. Арыстан баб
3. Ахмет Иассауи
4. Ахмет Игүнеки
5. Баласағұн

134. М.Дулатовтың “Мұң” өлеңінде не суреттеледі?

1. Ақынның жеке бас мұңы
2. Ел қамын ойлаған мұңы
3. Әйел баласының мұңы
4. Қыз мұңы
5. Кедей мұңы

135. М.Дулатовтың “Арманым” өлеңінің негізгі түйер ойы неде?

1. Елінің көркеюі
2. Оқуға түсу
3. Орысша білім алу
4. Жыр жазу
5. Сүйгеніне қол жеткізу

136. “Бақытсыз Жамал” романындағы Жамалдың Жұманға атастырылуына себеп болған нендей оқиға?

1. Байжанның озбырлығы
2. Сәрсенбайдың болысқа сайлануы
3. Жамалдың сұлулығы
4. Ғанидың өлімі
5. Жанылдың айласы

137. “Бақытсыз Жамал” романындағы Жамал мен Ғани алғаш қай жерде кездеседі?

1. Алтыбақанда
2. Шілдехананда
3. Жайлауда
4. Қыз ұзату тойында
5. Наурызда

138. “Бақытсыз Жамал” романындағы Жамал мен Ғани қашып шыққан соң кімге паналайды?

1. Нұрпейіске
2. Дүйсебекке
3. Фитихоллаға
4. Нұрмашқа
5. Жүніске

139. М.Дулатов “Айтыс” атты өлеңді кімнен аударған?

1. Пушкиннен
2. Қрыловтан
3. Наусоннан
4. Жуковскийдан
5. Лермонтовтан

140. М.Дулатов “Гүл” өлеңін кімнен тәржімалаған?

1. Жуковскийден
2. Шиллерден
3. Лермонтовтан
4. Пушкиннен
5. Есениннен

141. 1916 жылғы көтеріліске байланысты жырлар қандай әдебиет негізінде туып дамыды?

1. Шығыс әдебиеті нұсқалары негізінде
2. ауыз әдебиеті нұсқалары негізінде
3. орыс әдебиеті нұсқалары негізінде
4. татар нұсқалары негізінде
5. Еуропа әдебиеті нұсқалары негізінде

142. Төлеу Көбдіковтің “Сары арқаның” атты өлеңі мазмұнына қарай 1916 ж. көтеріліске байланысты жырлардың қай тобына жатады?

1. Июнь жарлығын халық қалай қабылдағаны
2. Халықтың көтеріліске әзірленуі
3. Көтерілістің тууы
4. майданға жөнелді
5. майдан өмірі

143. Күдері ақынның “Амангелдінің Торғайды алуы” атты шығармасы 1916ж. көтеріліске байланысты жырлардың қай тобына жатады?

1. Халықты көтеріліске шақырған шығарма
2. Көтеріліс барысын суреттейтін шығарма
3. Майдан өмірін
4. Майданнан жазылған хат
5. Қаза тапқандарды жоқтау

144. Бөлтірік ақынның “Ел жарыла көшкенде” жыры 1916 ж. көтеріліске байланысты жырлардың қай тобына жатады?

1. Халықты көтеріліске шақырған жыр
2. Көтеріліс барысын суреттейтін жыр
3. Майдан өмірі
4. Майданға аттану
5. Майданға жазылған хат

145. Сартай ақынның “Дәметкеннің зары” атты жыры нендей оқиғаны суреттейді?

1. көтерілісті
2. майдан өмірін
3. жігіттердің елмен қоштасуын
4. июнь жарлығын жариялауды
5. майдан хатын

146. Омар Шипиннің “Аманкелдінің айбаты” өлеңі қандай түрдегі өлең?

1. үндеу-үгіт
2. қоштасу
3. естірту
4. хат-хабар
5. майдан суреті

147. “Бекболат” поэмасының композициялық сюжеті қалай құрылған?

1. мемуарлық шығарма сияқты
2. сюжетсіз поэма іспетті
3. поэтикалық күнделік іспетті
4. еркін поэма сияқты
5. еріксі поэма іспетті

148. “Бекболат” поэмасындағы “Қазақтың жерін де алдың, суын да алдың, жерін де алдың / Біреуің алпыс десе егін салдың / Қазақтан қалағанның бәрін алып / Алатау қар түбіне қуып бардың” деген жан айқай кімнің сөзі?

1. Жайылымыстың
2. Бекболаттың
3. Бойдаштың
4. Шағатайдың
5. Еспенбеттің

149. 1916 жылғы көтеріліске байланысты туған жырлардың кең арналы саласы кімнің бейнесін арқау еткен?

1. Аманкелдінің
2. Махамбеттің
3. Бекболаттың
4. Жанкелдиннің
5. Әлидің

150. “Құлақасқа” дастанының басты кейіпкері кім?

1. халық
2. Ысмайыл
3. Мейірман
4. Аманжол
5. Құлақасқа

151. Нұрхан Ахметбековтің “Аманкелді” дастанында Сергей Токаревтің аузынан айтылған мына сөздері: “Толтыра қару салды қорабыма / Батырдың тапсыр – деді, - қарауына / Кетерде Москваға ол айтты сәлем / Барамын, - деді, келсе орайына” кім туралы айтып тұр?

1. Әлихан Бөкейхановты
2. Міржақып Дулатовты
3. Әліби Жанкелдинді
4. Аманкелдіні
5. Ахмет Байтұрсыновты

152. М.Жұмабаевтың “Оқжетпестің қиясында” поэмасының басты идеясы неде?

1. табиғаттың сұлулығын жырлау
2. ұлт-азаттықты жырлау
3. махаббатты жырлау
4. әлеуметтік өмірді жырлау

5. революцияны жырлау

153. XX ғ.б. қазақ оқығандарының (жоғары білімділерінің) саны шамамен қанша болды?

1. Миллионнан асты
2. Жүзден асты
3. Мыңнан асты
4. Бес жүздей болды
5. Оннан сәл асты

154. XX ғ.б. қазақ жерінде оқытудың қандай түрлері болды?

1. Мұсылманша, орысша
2. Татарша, орысша
3. Қазақша, татарша
4. Татарша, башқұртша
5. Батысша, орысша

155. XX ғ.б. қазақ зиялыларының саяси жүрісінің бір көрінісі ретіндегі қандай оқиғаны білесің?

1. 1905 жылғы буржуазиялық революция
2. 1905 жылғы патша манифесі
3. 1905 жылғы Қарқарада өткен қазақтардың тұңғыш құрылтайы
4. 1905 жылғы Қазалы көтерілісі
5. 1905 жылғы ел ішіндегі дүрбелең

156. XX ғ.б. алғаш шыққан қазақ газеті?

1. “Айқап”
2. “Серке”
3. “Қазақстан”
4. “Қазақ”
5. “Ешім даласы”

157. “XX ғасыр басындағы қазақ романы” зерттеуінің авторы кім?

1. Белгібай Шалабаев
2. Темірғали Нұртазин
3. Рымғали Нұрғалиев
4. Бейсембай Кенжебаев
5. Зейнол-Ғабден Бисенғали

158. “Алаш және әдебиет” зерттеу кітабының авторы кім?

1. Өмірхан Әбдиманұлы
2. Дихан Қамзабекұлы
3. Рымғали Нұрғалиев
4. Балтабай Әбдіғазизұлы
5. Амантай Шәріп

159. Мына кітаптардың ішінде белгілі ғалым Әнуар Дербісалиннің еңбегі қайсысы?

1. “Сұлтанмахмұт Торайғыров”
2. “XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті”
3. “XX ғасыр басындағы қазақ прозасы”
4. “Қазақтың Октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті”
5. “XXғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті”

160. Ғалым Балтабай Әбдіғазиев XX ғ.б. әдебиеттегі қай ақын-жазушының шығармашылығын зертеді?

1. Шәкәрім Құдайбердиев
2. Ахмет Байтұрсынов
3. Спандияр Көбеев
4. Мағжан Жұмабаев
5. Міржақып Дулатов

161. Шәкәрімнің айтуы бойынша “Қалқаман-Мамыр” поэмасында Тобықты елінің Қалқаманды ұмытуына қандай оқиға себеп болады?

1. Елдің Қалқаманды жек көруінен
2. Әнет бабаның қайтыс болуынан
3. Қалмақ-Қазақ соғысының басталып кетуінен
4. Көкенайдың қаһарынан қорыққандықтан
5. Қалқаманның қашып кетуінен

162. “Еңлік-Кебек” поэмасының өзге бір нұсқасын жазған Абайдың қай баласы?

1. Мағауия
2. Ақылбай
3. Әбдірахман
4. Тұрағұл
5. Әкімбай

163. “Еңлік-Кебек” поэмасында Нысан Абыз суреттеуінде Еңліктің түр-түсі қандай?

1. Оймақ ауыз, күлімкөз қыз
2. Биік қабақ, ақсұр қыз
3. Бидай өңді, сұлу қыз
4. Ақтамақтай, қыпша бел қыз
5. Қараторы, қиғаш қасты қыз

164. “Еңлік-Кебек” поэмасында екі ғашықтың тағдырын Матайлардың еркіне берген қай би?

1. Көбей
2. Ырғызбай
3. Қараменде
4. Мамай
5. Кемпірбай

165. “Еңлік-Кебек” поэмасындағы екі жастың кездесетін жері қалай аталады?

1. Өзен жағасы
2. Шыңғыстау етегі
3. Қара жартас түбі
4. Қоғалы сайдың іші
5. Көк тоғайдың арасы

166. Шәкәрімнің өзінің айтуынша алғашқы өлеңі қандай уақиғаға арналған?

1. Махаббат, ғашықтыққа
2. Байдың надандығына
3. Жүйрік жайына
4. Әке қазасына
5. Балалық ойынға

167. Мағжан Сәкенмен бірге қандай оқу орнында оқыған?

1. Мамания мектебінде
2. Омбыдағы мұғалімдер семинариясында
3. “Ғалия” медресесінде
4. Омбыдағы кадет корпусында
5. Мәскеудегі Қызылпрессур институтында

168. Сәкен мен Мағжан оқып жүрген кездерде қандай жастар ұйымын құрған?

1. “Тірлік”
2. “Жас қазақ”
3. “Жас тұлпар”
4. “Бірлік”
5. “Азамат”

169. 1922 жылы Қазан қаласында Мағжанның өлеңдер жинағын кім шығарды?

1. Ахмет Байтұрсынов
2. Міржақып Дулатов
3. Сұлтанбек Ходжанов
4. Сәкен Сейфуллин
5. Бернияз Күлеев

170. Мағжан қандай әдеби ұйымның бағдарламасын жасады?

1. “ҚазАПП”
2. “Алқа”
3. “Тіршілік”
4. “Бірлік”
5. “Қазақ”

171. Мағжанның Ташкенттен шыққан өлеңдер жинағын бастырып шығарған кім?

1. Кәкімбай
2. Бернияз Күлеев
3. Сұлтанбек Қожанов
4. Тұрар Рысқұлов
5. Сәбит Мұқанов

172. А.Байтұрсыновтың “Әдебиет танытқыш” атты еңбегі қашан, қай қалада жарық көрді?

1. 1928 ж., Ташкент
2. 1926 ж., Қызылорда
3. 1929 ж., Алматы
4. 1923 ж., Орынбор
5. 1927 ж., Омбы

173. Мәшһүр Жүсіптің “Сәйгелді, сона, бөгелек туралы” атты шығармасының жанры қандай?

1. Поэма
2. Мысал

3. Әңгіме
4. Проза
5. Очерк

174. Шәкәрім Абай дәстүрінің қай арнасын жалғастырды?

1. Сезімшілдігін
2. Сыршылдығын
3. Әлеуметтік сарынын
4. Ойшылдығын
5. Көңіл күйін

175. Пушкиннің “Капитан қызы” повесін алғаш аударған кім?

1. Абай
2. Әлихан Бөкейханов
3. Молданияз Бекімов
4. Мағжан Жұмабаев
5. Спандир Көбеев

176. Бернияз Күлеев өмірбаянының тұңғыш ғұмырнамашысы кім?

1. Мерғали Ешмұхаметұлы
2. Сәбит Мұқанов
3. Мағжан Жұмабаев
4. Ғұмар Қарашев
5. Мұхтар Әуезов

177. Б.Күлеев Қазан қаласында қандай қызмет атқарды?

1. Қазақстанның Татарстандағы елшісі болды
2. Қазан университетінің оқытушысы болды
3. Татарстанда жариялық қызмет атқарды
4. Оқулықтар мен кітаптар шығаратын Қазақстан өкілі болды
5. Қазан университетінде оқыды

178. Ақынның өзіне-өзі қол жұмсап қаза табуына не себеп болды?

1. Ғашықтық мәселесі
2. Қызметтен кетуі
3. Көп ақшаны жұмсап қоюы
4. Ішімдікке әуес болуы
5. Ұлттық бостандыққа деген сенімнің алдауы

179. Бернияздың “Алшы, тәңірім, алшы, ал!” атты өлеңі Мағжанның қандай өлеңімен үндес?

1. “Толқын”
2. “От”
3. “Мені де, өлім, әлдиле”
4. “Пайғамбар”
5. “Жан сөзі”

180. Бернияз өлеңдері несімен ерекшеленеді?

1. Шумақтарының шағындығымен
2. Ұйқасының ұтымдылығымен
3. Тақырыбының кеңдігімен
4. Өлеңдерінің сыршылдығымен
5. Өлең шумақтарының ұзақтығымен

181. Б.Күлеев поэзиясына тән басты тақырып қандай?

1. Табиғат
2. Коллективизация
3. Өндіріс
4. Революция
5. Махаббат

182. Мына төмендегі шумақ Бернияздың қандай өлеңінен алынған: “Аһ” зарым жете аралап || Аспан мен жердің арасын || Орныққан ойды жаралап|| Көңілді қозғап қарасын”\|.

1. “Жас жүрегіме”
2. “Жырла да зарла көңілім”
3. “Жүрегің жанып”
4. “Неге”
5. “Көңіліме”

183. Бернияз өлеңдеріндегі “Өзім”, “Мен” сияқты ұғымдар нені мензейді?

1. Мақтаншақтық белгісі
2. Өз ақылдығын жоғары қою
3. Ақын еркіндігінің символы
4. Менмендіктің символы
5. Батылдықтың белгісі

184. Бернияздың “Жарық” поэмасында не көрініс тапқан?

1. Революция күндері
2. 1916 жылғы ұлт-азаттық күрес
3. Орыс-жапон соғысы
4. Елдің ерлік тарихына шолу
5. Тың игеру көрінісі

185. Б.Күлеевтің “Жердің жүзі жаз еді” поэмасы қанша жолдан тұрады?

1. 318
2. 415
3. 600
4. 1000
5. 120

186. Бернияздың “Жердің жүзі жаз еді” поэмасы қандай өлең үлгісімен жазылған?

1. Қара өлең үлгісімен
2. Абайдың “Сегіз аяқ” үлгісімен

3. Абайдың “Алты аяғының” үлгісімен
4. 7-8 буынды жыр үлгісімен
5. Толғау үлгісімен

187. Бернияздың “Жердің жүзі жаз еді” поэмасының тақырыбы қандай?

1. Табиғатты жырлау
2. Саяси өмірді жырлау
3. Революцияны жырлау
4. Махаббатты жырлау
5. Туған жерді жырлау

188. Бернияздың “Қайда екен?” поэмасы қанша жолдан тұрады?

1. 115
2. 438
3. 515
4. 218
5. 600

189. Бернияздың “Қайда екен?” поэмасының тақырыбы:

1. Революцияны жырлау
2. Өткен тарихты жырлау
3. Бүгінгі күнді жырлау
4. 1916 жылғы ұлт-азаттық күресті жырлау
5. Ғашықтық тақырыбын жырлау

190. Б.Күлеевтің “Гүл” поэмасы қай жылы жазылды?

1. 1919 ж.
2. 1930 ж.
3. 1922 ж.
4. 1929 ж.
5. 1910 ж.

191. Бернияздың “Гүл” поэмасы жанры тұрғысынан қандай поэмаға жатады?

1. Тарихи поэма
2. Әлеуметтік поэма
3. Очерк поэма
4. Лирикалық поэма
5. Философиялық поэма

192. Бернияздың “Шын сұлуға” қай ақынның, қандай өлеңімен үндес?

1. Шәкәрімнің “Шын сырым” өлеңімен
2. Мағжанның “Сен сұлу” өлеңімен
3. Сұлтанмахмұттың “Сымбатты сұлуға” өлеңімен
4. Міржақыптың “Сұлу қызға” өлеңімен
5. Ахметтің “Н.Қ.Ханымға” өлеңімен

193. 20-30 жылдар әдебиетінің басында кімдер тұрды?

1. Ахмет, Мағжан, Міржақып
2. Мақыш, Нұржан, Мәшһүр
3. Сәкен, Ілияс, Бейімбет
4. Ғұмар, Нарманбет, Сұлтанмахмұт
5. Спандияр, Бекет, Сәбит

194. Жүсіпбек Аймауытов қай жылы дүниеге келді?

1. 1873 ж.
2. 1890 ж.
3. 1887 ж.
4. 1889 ж.
5. 1900 ж.

195. Ж.Аймауытов қандай оқу орнын бітірген?

1. “Ғалия” медресесін

2. Семей мұғалімдер семинариясын
3. М.Горький атындағы әдебиет институтын
4. Қазақ педагогикалық институтын
5. Қазақ мемлекеттік университетін

196. Жүсіпбек 1926-29 жылдары қандай оқу орнының басшысы болды?

1. ҚазПИ-дің ректоры
2. Коммунистік журналистика институтының директоры
3. Қызылорда педучилищесінің директоры
4. Әулие-Ата педучилищесінің директоры
5. Шымкент педтехникумының директоры

197. Жүсіпбектің алғашқы романы қалай деп аталады?

1. “Ақбілек”
2. “Күнікейдің жазығы”
3. “Қартқожа”
4. “Қанапия-Шәрбану”
5. “Шернияз”

198. Жүсіпбектің өте жоғары бағаланып, сыйлық алған драмалық шығармасы қайсысы?

1. “Шернияз”
2. “Ел қорғаны”
3. “Қанапия-Шәрбану”
4. “Қарагөз”

199. Ж.Аймауытовтың қандай шығармасы С.Борандаровқа арналған?

1. “Қартқожа”
2. “Ел қорғаны”
3. “Қанапия-Шәрбану”
4. “Шернияз”

5. “Ақбілек”

200. Жүсіпбектің “Ақбілек” романы алғаш қай басылымда жарияланды?

1. “Қазақ” газетінде
2. “Әйел теңдігі” журналында
3. “Айқап” журналында
4. “Еңбекші қазақ” газетінде
5. “Шолпан” журналында

201. Қай әңгіме Жүсіпбек Аймауытовтікі?

1. “Елес”
2. “Жетім”
3. “80 сом”
4. “Қос шалқар”
5. “Бүркітші”

202. Ж.Аймауытовтың “Әнші” әңгімесіне қай әншінің әншілігі арқау болған?

1. Ақан сері
2. Біржан сал
3. Әміре Қашаубаев
4. Сегіз сері
5. Әсет Найманбаев

203. Жүсіпбектің “Қартқожа” романындағы бас кейіпкердің прототипі кім?

1. Ыбырай Алтынсарин
2. Спандияр Көбеев
3. Қартқожа Тоғанбаев
4. Бекет Өтетілеуов
5. Тайыр Жомартбаев

204. Жүсіпбек “Қартқожа” романын жазуда неге басты назар аударған?

1. Ел қорғаны ердің бейнесін жасауға
2. Өнегесі елге үлгі ұстар бейнені жасауға
3. Әйгілі ғалымның қоғамдағы орнын көрсетуге
4. Қарапайым адамның қоғамдағы орнын айқындауға
5. Революция кезіндегі күрескердің өмір жолын танытуға

205. Жүсіпбектің “Қартқожа” романын жазудағы басты мақсаты не?

1. Қоғамдағы өзгерісті қарапайым адамның танып атауы арқылы көрсету
2. Қоғамды өзгертуші күшті таныту
3. Әлем өзгерісін айқындау
4. Таптық күрестің өзгерімпаздығын паш ету
5. Революциялық өзгерістің күшін марапаттау

206. Жүсіпбектің “Қартқожа” романындағы бас кейіпкер ең алдымен қай оқиға тұсында азамат ретінде өсіп жетіледі?

1. 1905 жылғы революция тұсында
2. 1916 жылғы ұлт-азаттық күрес тұсында
3. 1918 жылғы азамат соғысы тұсында
4. 1930 жылдардағы колхоздастыру тұсында
5. 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы тұсында

207. Жүсіпбектің “Қартқожа” романындағы бас кейіпкердің әскерімен жүргендегі орыс досының аты кім?

1. Павел
2. Петр
3. Григорий
4. Антон
5. Андрей

208. Жүсіпбек “Қартқожа” романына қазақ қоғамының қай кезеңін арқау еткен?

1. XIX ғасыр аяғын
2. 1905 жылғы революция кезеңін
3. 1917 жылғы революцияның алды-артындағы өзгерістер кезеңін
4. Ұлы Отан соғысы кезеңін
5. Тың игеру жылдарын

209. Жүсіпбек Аймауытовтың “Ақбілек” романы қай жылы жазылды?

1. 1929 ж.
2. 1930 ж.
3. 1959 ж.
4. 1919 ж.
5. 1927 ж.

210. Ж.Аймауытов “Ақбілек” романында азамат соғысы жылдарындағы аласапыран тұстың озбырлығын не арқылы көрсетеді?

1. Ел жігіттерінің соғысы арқылы
2. Жаугершілік, шапқыншылық арқылы
3. Қазақ қызының тағдырына киліккен қасірет арқылы
4. Ел басына төнген нәубет арқылы
5. Ашаршылықтың қиындығы арқылы

211. Жүсіпбектің “Ақбілек” романындағы бас кейіпкерді тағдыр-талқысынан құтқарған не?

1. Қызыл әскер
2. Ақ әскер
3. Ата-анасы
4. Сүйген жары
5. Жаңа өмір салты

212. Ж.Аймауытовтың “Ақбілек” романындағы бас кейіпкерді ерекшелейтін қандай қасиет?

1. Қарапайымдылығы
2. Сезімталдығы
3. Батырлығы
4. Ерлігі
5. Жуастығы

213. Жүсіпбектің “Ақбілек” романындағы “Қарамұрт” атанған кейіпкер кім?

1. Орыс офицері
2. Сүйген жігіті
3. Әкесінің досы
4. Қайнағасы
5. Болыс

214. Жүсіпбектің “Ақбілек” романындағы бас кейіпкердің батылдығы мен жетімшілдігінің психологиялық дәлелі қандай оқиғада көрініс табады?

1. Боранда адасуында
2. Қатты ауырғанда
3. Табиғат апатына ұшырағанда
4. Қасқырлар қоршауында қалғанда
5. Су тасқыны кезінде

215. Жүсіпбектің “Ақбілек” романындағы бас кейіпкердің жаңа өмірдегі сүйген серігінің аты кім?

1. Мамырбай
2. Мұқаш
3. Бекболат
4. Өрік
5. Балташ

216. Жүсіпбектің “Ақбілек” романында бас кейіпкерге қиын сәтте қол ұшын берген кім?

1. Искендір диуана
2. Сарымұрт
3. Қарамұрт
4. Мамырбай бай
5. Мұқаш

217. Ж.Аймауытовтың “Күңкейдің жазығы” қай жылы жазылды?

1. 1925 ж.
2. 1928 ж.
3. 1931 ж.
4. 1934 ж.
5. 1936 ж.

218. Жүсіпбектің “Күңкейдің жазығы” алғаш қай басылымда жарияланды?

1. “Әйел теңдігі” журналында
2. “Шолпан” журналында
3. “Қызыл Қазақстан” журналында
4. “Жаңа әдебиет” журналында
5. “Айқап” журналында

219. Жүсіпбектің “Күңкейдің жазығы” повесіндегі Күңкейдің өжет қыз болып қалыптасуына әсер еткен не нәрсе?

1. Білімді болуы
2. Еркін өсуі
3. Еркекшора болып тәрбиеленуі
4. Бай қызы болуында
5. Қалада өсуі

220. “Күнікейдің жазығы” повесінде Ж.Аймауытов қандай тақырыпты көтерген?

1. Колхоздастыру
2. Өндірістік
3. Саяси
4. Кеңестік өмір салтын
5. Әйел теңсіздігін

221. Жүсіпбектің “Күнікейдің жазығы” повесіндегі Күнікей қыздың сүйген жігіті кім?

1. Байман
2. Бұяқ
3. Батыраш
4. Еркінбек
5. Қасым

222. Жүсіпбектің “Күнікейдің жазығы” повесіндегі Күнікей бойындағы күрескерлік белгі неден көрініс табады?

1. Ауылнайға сайлануынан
2. Коммунистке өтуінен
3. Ерімен айырылуынан
4. Сүйгенімен қол жеткізуге ұмтылысы
5. Ұлт-азаттық қозғалысқа қатысуынан

223. Жүсіпбек Аймауытовтың “Шернияз” пьесасы қай жылы, қай қалада басылып шықты?

1. Петербург, 1909 ж.
2. Орынбор, 1913 ж.
3. Семей, 1926 ж.
4. Уфа, 1911 ж.
5. Қазан, 1922 ж.